

De favela's in Rio de Janeiro en haar bewoners

Liberal Arts and Sciences

Scriptie: Interdisciplinair onderzoek II [LA3V11003]

Universiteit Utrecht

Begeleider: Dennis Kerckhoffs

Auteur	Studentnr.	Hoofdrichting	Vakreferent
Stella Aalderink	6007899	Internationale Betrekkingen	Geraldien von Frijtag
Lema Ajheer	3875091	Pedagogische Wetenschappen	Natasha Koper
Marleen van Alphen	3608077	Sociale Geografie	Thomas van Hal
Vivian Lubach	4240405	Geneeskunde	Quirine van der Vliet

Abstract	3
1. Inleiding	4
2. De MINUSTAH-missie in Haïti als proeflaboratorium voor het stabiliseren van Rio's favela's:	10
3. Beeldvorming van favela's in Rio de Janeiro en de interactie met de leefomgeving	19
4. Voorspellers van adolescent zwangerschap in het gezin als microsysteem in de favela's van Rio de Janeiro.	28
5. De gezondheidseffecten van het gebrek aan schoon drinkwater op kinderen in sloppenwijken	35
6. Integratie	43
6.1 Common Ground	43
<i>6.1.3 Educatie/Voorlichting</i>	<i>46</i>
<i>6.1.4 Urbanisatie</i>	<i>46</i>
<i>6.1.6 Omgevingsfactoren</i>	<i>47</i>
<i>6.1.7 Wederzijdse interactie</i>	<i>48</i>
<i>6.1.8 Het ecologisch systeemmodel van Bronfenbrenner</i>	<i>50</i>
6.2 More comprehensive understanding	51
7. Discussie	55
8. Literatuurlijst	58
Literatuur Hoofdstuk 1	58
Literatuur Hoofdstuk 2	60
Literatuur Hoofdstuk 3	62
Literatuur Hoofdstuk 4	64
Literatuur Hoofdstuk 5	68
Literatuur Hoofdstuk 6	70

Abstract

Rio de Janeiro in Brazilië kent momenteel 600 favela's. De omstandigheden waarin de bewoners van de favela's leven hebben zowel invloed op de bewoners als op de omgeving. Dit interdisciplinaire onderzoek onderzoekt de effecten en consequenties van de favela's in Rio de Janeiro op de bewoners van de favela's. Op basis van de geïntegreerde inzichten uit de disciplines Internationale Betrekkingen, Sociale Geografie, Pedagogische Wetenschappen en Geneeskunde wordt een antwoord gegeven op de onderzoeksvraag: Hoe kan de interactie tussen de favela's in Rio de Janeiro en haar bewoners in kaart worden gebracht? De conclusie hierbij is dat alle vier de disciplines het erover eens zijn dat er een wederzijdse interactie is. Deze interactie bevindt zich op verschillende niveaus en schalen en is in kaart gebracht op basis van het ecologische systeem model van Bronfenbrenner.

1. Inleiding

Brazilië werd in 2014 door de FIFA gekozen als gastland van het wereldkampioenschap voetbal en in 2016 werd Rio de Janeiro gekozen om de Olympische Spelen te organiseren. Het *Football Hope Forum* van FIFA en het Internationaal Olympisch Comité spraken zich hoopvol uit over de positieve ontwikkelingen voor Rio de Janeiro (Gruppen et al., 2013). The Guardian sprak echter van een *social cleanse*, waarbij de arme bevolking uit het zicht werd gedreven (Watts & Gibson, 2013). *"There is a process of gentrification taking place in the whole city that is connected to the sports events and how the government sees the city: it is no longer a place for residents, but as a business to sell to foreign investors. That's what the World Cup is about,"* aldus Renata Neder van Amnesty International (Watts & Gibson, 2013). De bewoners van Rio de Janeiro hebben dit ook ervaren: *"These are the exclusion games (...) It is an event by the rich for the rich,"* (Terres des Hommes, 2016). Tijdens beide evenementen werden de buitenwijken van Rio niet opgenomen in 'het opknappen van de stad' en anno 2018 lijken grote stadsdelen meer verwaarloosd dan ooit (Terres des Hommes, 2016).

Wereldwijd zijn er verschillende benamingen om de dichtbevolkte gebieden rondom grote steden aan te duiden. De WHO omschrijft een dusdanige wijk als volgt: *"A slum is a highly populated urban residential area consisting mostly of closely packed, decrepit housing units in a situation of deteriorated or incomplete infrastructure, inhabited primarily by impoverished persons"* (World Health Organization, 2016). In Rio de Janeiro staan zulke dichtbevolkte buitenwijken bekend als *favela's*. Volgens Catalytic Communities (CatComm)¹ worden de favela's verkeerd begrepen op gebied van taal en imago (Catalyst Communities, 2015). Het woord favela wordt vaak vertaald naar het woord 'sloppenwijk', terwijl favela niet per definitie de negatieve connotatie heeft die het woord 'sloppenwijk' en alle synoniemen en vertalingen hiervan wel hebben (Catalyst Communities, 2015). De veranderingen in de afgelopen vier decennia in de favela's hebben ertoe geleid, dat vandaag de dag juist een minderheid van de favela's voldoen aan de typering van een sloppenwijk. Theresa Williamson beschrijft in CatComm de vier eigenschappen van een favela: favela's zijn (1) wijken ontstaan uit onvervulde noodzaak aan betaalbare woningen, (2) ontstaan en ontwikkeld door de bewoners zelf (3) zonder ingreep van buitenaf of regulatie van de overheid en (4) constant aan het evolueren door cultuur en toegankelijkheid tot voorzieningen, werkgelegenheid, kennis en de stad (Catalyst Communities, 2015).

¹ Catalytic Communities is een non-profit organisatie die werkt in Rio de Janeiro om ondersteuning te bieden aan de bewoners van de favela's. Hun doel is het stimuleren van de bewoners van deze informele nederzettingen om aan hun behoeften te kunnen voldoen (Catalyst Communities, 2015).

Deze eigenschappen staan voor een groot deel tegenover de definitie van UN-HABITAT. Zij stellen namelijk de volgende definitie voor een 'slum': "*a human settlement that has the following characteristics: 1) inadequate access to safe water, 2) inadequate access to sanitation and other infrastructure, 3) poor structural quality of housing, 4) overcrowding, 5) insecure residential status*" (Riley, Ko, Unger, & Reis, 2007). Momenteel beschrijven deze karakteristieke gemeenschappen die 43% van de gecombineerde stedelijke populaties in alle ontwikkelingslanden omvatten, en 78% van de stedelijke populaties in de minst ontwikkelde landen. Zo is het leven in sloppenwijken in veel ontwikkelingslanden al de norm geworden van het stedelijke menselijke bestaan (Riley et al., 2007).

In het jaar 2000 heeft de Millennium Declaration van de Verenigde Naties toegezegd om specifieke doelen te stellen en te bereiken. Een van deze doelstellingen luidt als volgt: "een significante verbetering van het leven van ten minste 100 miljoen sloppenwijkbewoners tegen het jaar 2020" (Riley et al., 2007). Deze historische verklaring erkende formeel het bestaan van deze wijken en de noodzaak om het leven te verbeteren van een grote groep mensen die op plaatsen wonen, waar waarschijnlijk de belangrijkste en duurste gezondheids crisis van deze eeuw zal bestaan. Vandaag de dag leven naar schatting bijna 1 miljard mensen, of 32% van de wereldbevolking, in sloppenwijken (Riley et al., 2007).

Momenteel kent Rio de Janeiro meer dan 600 favela's, reikend van functionerende, levendige en cultuurrijke wijken tot wijken met omstandigheden en kenmerken die vergelijkbaar zijn met de typering van sloppenwijken. Een voorbeeld van een cultureel ontwikkelde wijk is de wijk Rocinha in Rio de Janeiro. Deze wijk is van een kraakgemeenschap, die voornamelijk bestond uit houten hutten, straten en steegjes met grind uitgegroeid tot een gemeenschap met overwegend betonnen en bakstenen huizen, geplaveide straten, elektriciteit en leidingwater (Riley et al., 2007).

De omstandigheden waarin de bewoners van een favela leven beïnvloeden niet alleen de bewoners zelf, maar heeft ook effect op de leefomgeving (Ezeh et al., 2017). Zo wees onderzoek naar relevante gezondheidsverschillen in een specifieke sector van de stad Rio uit dat eigenschappen van de woonomgeving contextueel van invloed kunnen zijn op de gezondheid (Butala, VanRooyen, & Patel, 2010). Daarnaast hebben de bewoners van favela's bijvoorbeeld te maken met een hogere kans op schoolachterstand en schooluitval, dan voor bewoners uit rijke buurten (Alves, Cesar de Queiroz Ribeiro, & Franco, 2008).

Zo kan gesteld worden dat er een relatie bestaat tussen leefomgeving en bewoner. De bewoner krijgt in het leven te maken met factoren van de leefomgeving, maar de bewoner oefent zelf ook invloed uit op de staat van zijn omgeving. Zo krijgt een bewoner van een favela

bijvoorbeeld te maken met een bepaald huis waarin hij of zij leeft. Factoren als de locatie van het huis en de staat van het huis hebben weer direct invloed op de bewoner. De bewoner heeft op zijn beurt ook invloed op de alternatieve huisvesting. Het is aan de bewoner tot zekere hoogte om te kiezen in hoeverre hij investeert in het opknappen van de woning.

In dit onderzoek is het doel om de effecten en gevolgen van de favela's in Rio de Janeiro op de bewoners, maar ook van de bewoners op de favela's in kaart te brengen. De versnelde verstedelijking en de daaruit voortvloeiende verslechtering van de leefomstandigheden vormen namelijk een grote uitdaging voor zowel lokale, nationale als internationale organisaties (Butala et al., 2010). Aan de hand van de geïntegreerde inzichten vanuit de disciplines Internationale Betrekkingen, Sociale Geografie, Pedagogische Wetenschappen en Geneeskunde zal een antwoord worden verkregen op de vraag:

Hoe kan de interactie tussen de favela's in Rio de Janeiro en haar bewoners in kaart worden gebracht?

Het in kaart brengen van deze interacties vereist een aanpak die niet alleen kijkt naar het sociaaleconomische of het politieke aspect. Deze onderzoeksvraag betreft een onderwerp dat zich bevindt op meerdere contextuele lagen. De favela is op zichzelf een onderwerp dat vanuit verschillende perspectieven benaderd moet worden. Zo is een favela een geheel aan gebieden op een kaart van Rio de Janeiro, maar ook bestaat de favela uit de bewoners. In het leven van Favela-bewoners spelen er hiërarchieën zoals die in een drugsbende een belangrijke rol, maar er is ook een interactie tussen de favela bewoners en de Braziliaanse regering. De favela's hebben een geschiedenis en een cultuur die een rol spelen in de omgeving en in het leven van de bewoner. De bewoner is een individu dat leeft in een gebied, maar ook een individu met een context, zoals bijvoorbeeld een gezin, cultuur, gezondheid. De problematiek rondom de favela is dermate complex, dat het onmogelijk is om in een disciplinair onderzoek een volledig antwoord te krijgen op welke interacties er plaatsvinden tussen de bewoners en de alternatieve huisvesting. De genoemde dimensies van het zijn van een favela bewoner zorgen voor een complexiteit van het probleem die door een discipline niet in kaart kan worden gebracht.

Vandaar dat in dit interdisciplinaire onderzoek zowel favela als individu worden benaderd op verschillende wijzen en vanuit verschillende perspectieven. Zo kan gesteld worden dat de wederzijdse interactie tussen favela en individu zich bevindt op een punt waar deze verschillende perspectieven of disciplines bij elkaar kunnen worden gebracht. Met deze redenen zal de interdisciplinaire methode van Allen Repko en Rick Szostak (2017) worden

gebruikt en zal aan de hand van een samenwerking tussen de verschillende disciplines een benadering van een antwoord op de onderzoeksvraag worden verkregen.

Bij dit interdisciplinaire onderzoek zullen de disciplinaire inzichten bekeken worden vanuit verschillende schaalniveau's. Internationale Betrekkingen (IB) kijkt naar de interacties die plaatsvinden op het internationale schaalniveau, Sociale Geografie (SG) op stadsniveau, Pedagogische Wetenschappen (PW) op en Geneeskunde (GNK) het niveau van het individu binnen een omgeving. Aan de hand van deelvragen wordt in de disciplinaire hoofdstukken door verschillende lenzen naar de interacties tussen favela en bewoners gekeken. Het integratie hoofdstuk draait om het vormen van een completer beeld van de interacties in de favela's naar aanleiding van de inzichten vanuit verschillende disciplines. Vervolgens kan hieruit een conclusie worden geformuleerd die een benadering zal zijn van het antwoord op de interdisciplinaire hoofdvraag.

In het eerste disciplinaire hoofdstuk zullen de interacties tussen de Braziliaanse autoriteiten en de favela-bewoners vanuit de discipline Internationale Betrekkingen worden belicht. Deze discipline is op zichzelf al interdisciplinair. Internationale Betrekkingen combineert historisch onderzoek en sociaalwetenschappelijke theorieën om te proberen conflictsituaties in een historische context te kunnen plaatsen. In dit disciplinaire hoofdstuk staat de volgende vraag centraal: hoe heeft de manier waarop de Braziliaanse autoriteiten opereerde in de MINUSTAH-missie de pacificeringsstrategie voor haar eigen burgers in de favela's in Rio gevormd? Internationale Betrekkingen is een discipline waarbij vaak de focus ligt op een casus. In dit geval staat de pacificeringsstrategie in de favela's in Rio centraal. De technieken in deze strategie wordt vergeleken met de MINUSTAH-missie, een vredesmissie van de VN in Haïti waar Brazilië de leiding aan gaf. Vanuit Internationale Betrekkingen wordt secundaire literatuur geanalyseerd die de MINUSTAH-missie linkt aan pacificeringstechnieken op Braziliaanse bodem. Daarnaast worden auteurs behandeld die de rol van mega-sportevenementen op het handelen van de Braziliaanse autoriteiten analyseren. Door middel van dit literair kader wordt gekeken naar primaire bronnen over de boodschap van stabiliteit en progressief beleid die de Brazilianen wilden uitdragen toen door het WK en de Olympische spelen alle ogen op hen gericht waren.

In het tweede disciplinaire hoofdstuk wordt vanuit Sociale Geografie gekeken naar de huidige interactie tussen de leefomgeving en de favela's in Rio de Janeiro. Sociaal Geografen kijken naar de wisselwerking van mens en ruimte. Deze relatie kan op kleine maar ook op grote schaal worden onderzocht. Daarbij leent het vakgebied aspecten en theorieën van sociologie, economie maar ook bijvoorbeeld psychologie. Dit alles om te begrijpen waarom mensen de

ruimte veranderen, maar ook hoe de omgeving de mens beïnvloedt. De discipline Sociale Geografie is voor deze interdisciplinaire scriptie relevant vanwege de wisselwerking tussen mens en ruimte. De casestudy van favela's in Rio de Janeiro gaat over een specifiek stedelijk gebied. Het ontstaan, de kenmerken, de problematiek maar tevens de gemeenschap in dit stedelijk gebied zijn allemaal onderdelen die onderzocht kunnen worden binnen deze discipline. In dit disciplinair deel zal de focus met name komen te liggen op de negatieve en positieve beeldvorming van favela's en welke rol de leefomgeving hierin speelt. Aan de hand van de vraag: welke wisselwerking is aan te wijzen tussen de leefomgeving en de favela's in Rio de Janeiro?

Het derde disciplinaire hoofdstuk kijkt vanuit de discipline Pedagogische Wetenschappen. In dit hoofdstuk wordt gekeken naar de interactie tussen individu en omgeving om de effecten op adolescent zwangerschap in kaart te kunnen brengen. Deze discipline houdt zich bezig met de ontwikkeling van een kind tot aan volwassenheid en hoe deze het beste gefaciliteerd kan worden. Het is belangrijk om vanuit dit oogpunt te kijken naar een casus als de favela's, omdat de leefomstandigheden een effect hebben op de ontwikkeling en opvoeding. De probleemwijken van de favela's in Rio de Janeiro bieden verschillende risicofactoren voor de ontwikkeling van een individu. Adolescent zwangerschap staat in verband met factoren die liggen bij het individu, maar ook factoren die kunnen liggen bij de omgeving. Om gezinsfactoren als omgevingsfactoren te analyseren en te onderzoeken of deze voorspellers kunnen zijn voor adolescent zwangerschap, zal de volgende disciplinaire deelvraag worden beantwoord: welke gezinsfactoren zijn voorspellers voor adolescent zwangerschap in de favela's in Rio de Janeiro?

In het vierde en tevens laatste disciplinaire hoofdstuk zal er vanuit de Geneeskunde worden gekeken naar de effecten van de omgeving op de gezondheid van de bewoners van een sloppenwijk. Zoals eerder al gesteld beïnvloedt een bewoner van een favela de favela en andersom. Dit geldt ook met betrekking tot de ziektelast. De ziektelast die mensen wereldwijd dragen wordt voor een kwart bepaald door vaak aanpasbare omgevingsfactoren (Ezeh et al., 2017). Vaak treft deze ziektelast jonge kinderen (0-5 jaar) omdat hun immuunsysteem nog niet volledig ontwikkeld is (Prüss-Üstün & Corvalán, 2006). Vooral in sloppenwijken is er een hoge zuigelingen- en neonatale sterfte omdat hier de omgevingsfactoren vaak in het nadeel zijn voor het kind. Zo is er vaak een gebrek aan schoon drinkwater, geen sanitaire voorzieningen, een opeenstapeling van vuilnis en is het vaak overbevolkt. In dit disciplinaire hoofdstuk zal er gekeken worden naar welke effecten de omgeving heeft op de gezondheid van het kind. Aan

de hand van de vraag: wat zijn precies de effecten van gebrek aan schoon water op de gezondheid en de mortaliteit van kinderen in een sloppenwijk?

In het zesde hoofdstuk “Integratie” worden vervolgens de conflicten en overeenkomsten tussen de inzichten van de disciplines geïdentificeerd om een *common ground* te creëren. Zonder deze basis kan volgens Repko en Szostak (2017) integratie niet doorgaan. Na de integratie van de inzichten van de vier disciplines volgt een *more comprehensive understanding*, waarin deze inzichten verwerkt zullen worden in het ecologisch systeemmodel (Bronfenbrenner, 1977) om de interacties tussen favela’s en bewoner in kaart te kunnen brengen. Hier zal ook een antwoord worden gegeven op de onderzoeksvraag.

2. De MINUSTAH-missie in Haïti als proeflaboratorium voor het stabiliseren van Rio's favela's:

Stella Aalderink

Een analyse van hoe de technieken tijdens het Braziliaans leiderschap in MINUSTAH zich vertaalde naar de nationale aanpak in de favela's in Rio.

Abstract

In het hoofdstuk van Internationale Betrekkingen staat het verband centraal tussen het Braziliaanse leiderschap in de VN-vredesmissie MINUSTAH in Haïti en de veranderende houding van de Braziliaanse autoriteiten naar de bewoners in de favela's in Rio. Er is een samenhang te identificeren tussen de strategie die door de Brazilianen in Haïti in Port-au-Prince werd gebruikt en de pacificeringsstrategie op eigen bodem. De Clear-Hold-Build strategie die academicus Müller beschrijft in beide steden is in dit artikel verbonden met de interne nationale belangen in Brazilië die academicus Prouse analyseert, belangen die gepaard gaan met het organiseren van mega-sportevenementen. In de vredesmissie hebben de Braziliaanse soldaten Port-au-Prince eerst bevrijd van conflict bevorderende individuen. Daarna werd gepoogd de situatie te controleren door zich op tactische locaties te vestigen. Tenslotte werd gewerkt aan het opbouwen van een sterke gemeenschap. In de favela's in Rio lijkt hetzelfde Clear-Hold-Build patroon te zijn gekozen. Echter, in Rio werd het uitvoeren van de pacificeringstechnieken beïnvloed door politieke en financiële belangen. Internationale beeldvorming speelt een rol in de sportevenementen, zoals het WK voetbal en de Olympische Spelen. Concluderend, de implementatie van de pacificeringsstrategie die geïnspireerd is door de ervaringen in Haïti, is in Rio beïnvloed door de interne belangen op nationale schaal.

“The interventions and occupations of Haitian favelas facilitated the training and fine-tuning of pacification measures that were later employed, in a similar context, in Carioca favelas during the World Cup and Olympics.” (Finazzi, 2018)

In de bovenstaande quote geeft de onderzoeker Finazzi aan dat hij de Braziliaanse inzet in de Haïtiaanse favela's in Port-au-Prince ziet als een proeflaboratorium voor de pacificatie-aanpak van de Braziliaanse regering in de favela's in haar eigen hoofdstad Rio de Janeiro. Toen in

Haïti rond de eeuwwisseling de gewelddadige conflicten toe namen besloten de VN in te grijpen. (Müller, 2016). Om de situatie in de Haïtiaanse hoofdstad Port-au-Prince te stabiliseren, werd vanuit de VN in de MINUSTAH-missie van 2004 tot 2017 steun verleend. Dat het supranationaal orgaan, de VN, zich heeft ingezet voor verbetering van de condities in informele woonsituaties kwam voort uit de Millennium Goals van de VN die in 2000 waren opgesteld (UNITED NATIONS MILLENNIUM GOALS, 2000). De Braziliaanse overheid was een van de overheden die werd aangesproken op de ‘sloppenwijken’ in eigen land (UNESCO Office Brazil, 2015). De favela's in Rio de Janeiro zijn een exponentieel deel van deze wijken in Brazilië. In het begin van de MINUSTAH-missie werd juist de Braziliaanse regering, mogelijk door haar ervaring met bendeleden in roerige wijken, de leider van de VN-vredesmissie MINUSTAH, die zich inzette voor de stabilisatie van problematische wijken (Hoelscher, 2014).

Voor de twee wereldwijd bekeken evenementen, het wereldkampioenschap voetbal in 2014 en de olympische spelen van 2016, was het doel van de Braziliaanse regering om de problematiek in de favela's in Rio aan te pakken. De academicus Markus-Michael Müller beargumenteert in zijn boek ‘The Global Making of Policing’ dat de Braziliaanse regering na de ervaring met de zogenaamde Clear-Build-Hold strategie in Haïti deze pacificeringsstrategie heeft toegepast om favela's in de eigen hoofdstad te verbeteren ((Müller, 2016). Academicus Christoph Harig's artikel “Synergy effects between MINUSTAH and public security in Brazil” beschrijft hoe de ervaring in de vredesmissie de Braziliaanse regering op weg heeft geholpen in het ontwikkelen van een interne pacificeringsstrategie (Harig, 2015). Carolyn Prouse heeft een andere focus in haar analyse van de pacificeringsstrategie. Zij focust op de beweegredenen achter de pacificering in haar artikel “Framing the World cUPP: Competing Discourses of Favela Pacification as a Mega-Event Legacy in Brazil” (Prouse, 2016). Prouse benadrukt de invloed van mega-evenementen op de strategisch keuzes in welke favela's verbeteringen moeten worden aangebracht.

In dit essay wordt geanalyseerd hoe de manier waarop de Braziliaanse autoriteiten opereerde in de MINUSTAH-missie de pacificeringsstrategie voor haar eigen burgers in de favela's in Rio heeft gevormd. De invloed van de MINUSTAH aanpak die Müller en Harig benoemen wordt onderzocht in het door Prouse opgezette kader van de invloed van mega-evenementen op de houding van de Braziliaanse regering jegens de favela's. Zo wordt gekeken naar de rol die interne nationale belangen spelen op het op eigen bodem implementeren van technieken die waren gebruikt in een VN-missie. VN-Security Council rapporten van de doelstellingen in

de MINUSTAH-missie worden geanalyseerd (Security Council report, 2006). Daarnaast wordt beeldmateriaal ter promotie van de pacificering vanuit de Braziliaanse overheid gebruikt als primaire bron (Youtube, 2014). Zo wordt geanalyseerd hoe beeldvorming invloed had op de manier waarop de Braziliaanse overheid haar pacificeringsstrategie implementeerde.

In de eerste paragraaf komt de opstelling van militairen in de MINUSTAH-missie aan de orde. In de tweede paragraaf wordt behandeld welke vernieuwingen door werden gevoerd in Rio de Janeiro na de missie in Haïti. In de derde paragraaf wordt vervolgens geanalyseerd in hoeverre de gepoogde implementatie van de technieken in de MINUSTAH-missie in de favela's beïnvloed werd door politieke en financiële belangen van de Braziliaanse overheid. Na de waardering vanuit de internationale gemeenschap over de MINUSTAH aanpak, heeft de Braziliaanse regering besloten om vergelijkbare tactieken in Rio in te zetten. Uiteindelijk wordt geconcludeerd dat bij de implementatie van pacificeringstechnieken op nationale schaal interne belangen een rol spelen. In de casus in Rio blijkt dat tijdens de internationale sportevenementen beeldvorming erg belangrijk was. In een missie van de Verenigde Naties is goed werk afleveren natuurlijk ook belangrijk voor het imago van een land, maar toch zijn er op eigen bodem nog meer belangen die spelen. Naast politieke belangen speelden ook financiële belangen een rol in de manier waarop de pacificeringstechnieken in Rio werden ingezet. Door strategisch gekozen juist bepaalde favela's op te knappen probeerde de Braziliaanse regering een boodschap van stabiliteit en progressiviteit uit te dragen.

De strategie tijdens de MINUSTAH-missie

In Juni 2004 werd vanuit de Security Council van de Verenigde Naties door middel van een vredesmissie ingegrepen in Haïti (Harig, 2015). De vredesmissie werd MINUSTAH genoemd. Eerder in 2004 vond in Haïti een coup d'état plaats als de climax van verschillende gewelddadige conflicten (Shellman & Stewart, 2007). Om in dit land, en met name in de zwaarst getroffen problematische wijken, een stabiele en veilige situatie te creëren, gingen er onder leiding van Brazilië in totaal 7000 VN-afgevaardigden naar Haïti (MINUSTAH fact sheet United Nations, 2010). De MINUSTAH-missie richtte zich op het decriminaliseren van de Cité-Soleil in Port au Prince (Müller, 2016). De strategie die werd gebruikt in deze door Brazilië geleide vredesmissie kan volgens Müller worden samengevat als de Clear-Hold-Build strategie. Door het Amerikaanse leger en het Amerikaanse marine corps wordt de CHB-strategie in drie fases gedefinieerd. In de eerste fase ligt de focus op het aanpakken van de rebellerende partij. Tijdens deze stap worden individuen die de lokale orde verstoren verbannen, opgepakt of gedood, met als doel het onderdrukken van de problematische situatie.

Vervolgens worden de veiligheidsdiensten van het interveniërende land uitgebreid in de Hold fase om zo de verkregen controle vast te houden en in de conflictsituatie de overhand te krijgen. In het laatste onderdeel van de missie is het opbouwen van een sterke gemeenschap het doel. Dit kan door het creëren van lokale verenigingen en door het verbeteren van de infrastructuur te stimuleren. (The US Army/Marine Corps, 2006).

De manier waarop tijdens de vredesmissie onder leiding van Brazilië controle werd gepoogd te krijgen lijkt de eerste twee fases van de CBH-strategie te doorlopen. (Müller, 2016) De missie begon in 2004 in Port-au-Prince toen de troepen van de Verenigde Naties de wijk Cite Soleil in vielen op 24 januari van dat jaar. Deze eerste fase kan worden gedefinieerd als de Clear fase. (Müller, 2016) De interventie begon met het doel om de rebellerende individuen in de problematische wijken te arresteren. In deze fase werden 800 leden gearresteerd (Dziedzic and Perito 2008). Om de controle te behouden, in de CHB-strategie de Hold fase, werden in de Haïtiaanse wijken pontos fortes gecreëerd van waaruit de VN-troepen een permanente militaire basis hadden (Harig, 2015). Pontos fortes zijn vrij vertaald ‘nauwkeurige versterkingen’. Deze strategie in de MINUSTAH richtte zich op snel handelen tegen opstanden. Ondanks het feit dat een dergelijke militaire strategie zijn oorsprong al vindt in de Franse anti-terreur operaties uit de 19e eeuw, was het voor de Braziliaanse eenheden pas in Haïti dat ze zich deze techniek eigen maakte (Harig, 2015). Troepen probeerden in Haïti strategisch bepaalde gebouwen in te nemen die zowel een symbolische als een tactische waarde hadden (Harig, 2015). Dit kan ook worden gezien als onderdeel van de tweede, de Hold fase. Op deze manier konden patrouilles gemakkelijk worden uitgevoerd. Zo werd gepoogd controle te verkrijgen en te behouden. De democratische ordehandhaving op verschillende levels van de politie-eenheid stond volgens een MINUSTAH-rapport van de VN Security Council centraal (Security Council resolution 1608, 2005). De Braziliaanse afgevaardigden waren vanuit de Verenigde Naties zelf actief bezig met patrouilles, en daarnaast ondersteunden ze ook de Haïtiaanse Nationale Politie (HNP). Dat de focus lag op het behouden van controle blijkt uit het feit dat voor het eerst tijdens een VN-vredesmissie er om de drie uur werd gepatrouilleerd door internationale eenheden (Sotomayor, 2014). Het doel van de Security Council was om met de missie een professionele politiemacht op te zetten.

Nadat door de militaire inval een stabiele locatiecontrole werd verkregen werd in een latere fase het opbouwen van een sterke lokale gemeenschap een belangrijk doel van de MINUSTAH-missie. De Build fase in Haïti draaide om het helpen ontwikkelen van een sterke lokale gemeenschap (Müller, 2016). De “hearts and minds” van de lokale bevolking werd gewonnen door sociale ondersteuning, vaak in de vorm van het incorporeren van NGO’s. De

militairen in Haïti werden getraind in het verrichten van zogenaamde non-combat-tasks (Harig, 2015). Deze activiteiten waren er voornamelijk op gericht om bij de bevolking vertrouwen te wekken. Volgens een rapport van de Security Council was het belangrijk om de onderlinge relaties tussen het leger en de politie en de gemeenschap te koesteren (p.15 security report.). In dat rapport staat het volgende: The establishment of a non-political and impartial police institution functioning in the strict framework of democratic rules and respect for human rights, and enjoying the people's respect and trust, requires in-depth reform and the harmonious development of the HNP (Haitian National Police). In Haïti leerden de Braziliaanse legereenheden op deze manier het belang van het samenwerken met grassroot-organisaties (Huchzermeyer, 2002). Dit zijn lokale organisaties die vanuit kleine initiatieven toewerken naar grootschalige veranderingen. Het doel van de Security Council was om de HNP verder te ontwikkelen en met een niet-politieke en onpartijdige eenheid het vertrouwen van de mensen te winnen.

De pacificeringsstrategie op eigen bodem

Nadat vanuit Braziliaanse vertegenwoordigers waren begonnen aan hun missie om een stabiele situatie in de Haïtiaanse wijken te creëren maakte de strategie in het verbeteren van de Braziliaanse favela's een verandering door. Tussen de 70 en 90 procent van de militairen die werden ingezet tijdens de vernieuwde pacificeringsstrategie in de Braziliaanse favela's hadden tijd doorgebracht in Port-au-Prince (Harig, 2015). In Haïti deden Brazilianen ervaring op in een multidimensionale missie. Zowel in Rio de Janeiro als in Port-au-Prince zijn er slecht bestuurbare plekken waar mensen zich los van de staat bewegen (Hoelscher, 2014). De militairen die naar Haïti waren gegaan hebben daar mogelijk technieken geleerd om om te gaan met gevaarlijke situaties, die in ook hun thuisland van pas kwamen bij het genereren van territoriale controle. Er is een vergelijking te maken tussen de aanpak tijdens de MINUSTAH-missie en de aanpak op Braziliaanse bodem omdat veel individuen die aanwezig waren in Haïti de strategie uitzetten voor de binnenlandse problematiek van de favela's. De individuen die bij beide missies betrokken waren bevonden zich in verschillende lagen (Müller, 2016). Het hoofd van de pacificering van de groep favela's Complexo de Alemão in Rio, was generaal Fernando Jose Lavaquiel. Lavaquiel had tijdens de MINUSTAH-missie ook een leidende rol gehad. Complex de Alemão is een groep favela's die in het noorden van Rio de Janeiro ligt en die door de Braziliaanse Minister van Veiligheid werd bestempeld als een kritieke regio die veel prioriteit moest krijgen in het stabiliseringsproces. Ook in lagere segmenten van het leger die in Rio werden ingezet waren er individuen die ervaring op hadden gedaan in Haïti. Er waren

bovendien reguliere troepen die afwisselend tijd in Haïti en in Brazilië doorbrachten. Harig noemt het proces wat hierdoor veroorzaakt werd een: “reciprocal learning process among troops” (Harig 2015).

In de pacificeringsstrategie in Rio lijkt het verkrijgen van territoriale controle net als in Haïti de Clear en Hold fase te doorlopen. In de Braziliaanse wijken werden bewapende troepen ingezet om de gemeenschappen te ontdoen van de belangrijkste bendeleden (Müller, 2016). Net als in de Haïtiaanse wijken werden gericht individuen, voornamelijk drugshandelaren, gedood, gevangengenomen en verbannen. Hierop volgend werden permanente eenheden ingezet in de wijken. In 2008 uitte de pacificeringsstrategie zich in de politie-eenheid Unidades de Política Pacificadora (UPP's) (Müller, 2016). De UPP's zijn pacificerende politie-eenheden en ze werden ingezet om voor veiligheid te zorgen in de favela's in Rio de Janeiro. Deze eenheden surveilleerden vanuit mobiele politie compounds die te vergelijken zijn met de strong points in Haïti. Dat met deze eenheden de Hold fase in is gegaan is terug te zien in de slogan van de UPP “A UPP VEIO PARA FICAR” die te vertalen is naar: De UPP is gekomen om te blijven. Governo do Rio de Janeiro (UPP website, 2014). In de favela's in Rio worden net als in Port-au-Prince in Haïti bepaalde eenheden op specifieke locaties ingezet zodat ze vanuit daar stabiliteit kunnen genereren (Saboria, 2013).

Het doel was om met deze eenheden de drugshandelaren tegen te werken en zo ruimte te creëren voor de laatste fase: het opbouwen van een sterke gemeenschap (Müller, 2016). Veel groepen die in Rio de Janeiro aan het werk gingen hadden kort daarvoor in Haïti geleerd om nauw samen te werken met burgers (volgens The Economist. “Conquering Complexo do Alemão. A big step towards reclaiming Rio de Janeiro from drug dealers.” December 2, 2010). De UPP richtte zich op het creëren van vertrouwen van de lokale bevolking in Rio de Janeiro (Müller, 2016). Een groot deel van de activiteiten van de UPP werd uitgevoerd samen met non gouvernementele organisaties (NGO's). De UPP hield zich, in samenwerking met NGO's, onder andere bezig met het opzetten van sociale arbeidsprojecten, het verbeteren van gezondheidszorg en het ontwikkeling van een schone infrastructuur. Deze activiteit kunnen worden geschaard onder de Build strategie.

De progressieve “counter insurgency” techniek die voor de Brazilianen in Haïti voor het eerst een vaste vorm aannam werd in de interne implementatie op verschillende niveaus gebruikt. Zowel op staatsniveau als op gemeenteniveau werd de pacificeringsstrategie ingezet (Harig, 2015). De lokale versie wordt de UPP Social genoemd (Müller, 2016). In hun eigen promotievideo uit 2014 komt het belang van een hechte gemeenschap naar voren (Youtube,

2014). Arbeidsprojecten vanuit de gemeente komen meermaals aan bod in de video. Kleine lokale bedrijven werden gesteund zowel om de lokale gemeenschap te versterken als om werkgelegenheid te genereren. Een organisatie waar meerdere mensen van in beeld komen is de organisatie “Agentas de transformacao”. Deze organisatie maakt jongeren onderdeel van onderzoek naar goed beleid voor de jeugd. De jongeren dragen allen een trui met de naam van de organisatie, die vrij vertaald kan worden naar ‘vertegenwoordiger van de transformatie’ of ‘agenten van de transformatie’. Veel projecten in Rio worden financieel gesteund door de UN HABITAT, het huisvestingsprogramma van de Verenigde Naties. (Müller, 2016). Aan het einde van de video worden ook credits gegeven aan de UN HABITAT.

Interne belangen in Rio

De kennis die vergaard was door de Brazilianen tijdens de missie in Haïti, is op eigen bodem op een andere manier gebruikt omdat hier interne nationale belangen een rol speelden. De VN-missie zorgde voor ervaring met de-escalerende strategieën en na het begin van de missie is de interactie tussen de Braziliaanse autoriteiten en favela-bewoners veranderd. Echter, de wijze waarop deze implementatie van pacificeringstechnieken verliep, lijkt in Rio vooral ook te zijn gevormd door politieke en financiële belangen.

De grote interesse in een pacificeringsstrategie waarbij de UPP veel bevoegdheden had kwam de Braziliaanse regering goed uit voor de mega-sportevenementen waardoor de schijnwerpers op Rio vielen. De UPP's werden in grote mate ingezet ter voorbereiding van het WK voetbal van 2014 en de Olympische spelen van 2016. Deze evenementen waren volgens Prouse voor de Braziliaanse overheid een buitenkans om te laten zien dat de Braziliaanse overheid veiligheid wilde genereren door middel van een progressief beleid (Prouse, 2016). Tijdens het organiseren van grote sportevenementen wil een land zich zo stabiel mogelijk neerzetten. Beide evenementen waren Volgens Prouse kan de creatie van de UPP worden gezien als een symbolische daad. De UPP's moesten de indruk wekken dat de pacificering van favela's humanitair en democratisch verliep en als doel had een stabiele gemeenschap te creëren. De grote rol die de internationale beeldvorming speelde, heeft mogelijk invloed gehad in de manier waarop de technieken werden doorgevoerd. Het is de vraag of Brazilië daadwerkelijk een progressief pacificeringsbeleid hanteerde of dat er slechts spraken was van het framen van de aanpak als zodanig.

De Braziliaanse regering lijkt erg selectief te zijn geweest in het ontwikkelen van bepaalde wijken. Deze selectiviteit ging ten koste van een algemene verbetering van de welvaart voor iedereen (Prouse, 2016). Dit proces had slechte gevolgen voor een deel van de

favela-bewoners. Omdat bepaalde wijken werden opgeknapt vanuit politieke en financiële belangen ontstond er daar het proces van gentrificatie. Dit is het proces wat optreedt als door het opknappen van een wijk zich richt op nieuwe bewoners en het oorspronkelijke karakter van de wijk vervalst. De vroege bewoners die zich niet mee ontwikkelen worden buitengesloten. In het geval van Rio was dit niet een langzame tendens, maar werd de alternatieve huisvesting bestreden door militarized gentrification, een proces van gentrificatie waarbij het leger een cruciale rol speelt (Klein, 2008). John Gledhill noemt deze ontwikkeling een “new war on the poor”. Uiteindelijk is het inzetten van de Clear-Hold-Build strategie dermate met interne belangen van de regering verweven dat er kan worden gesproken van het wegwerken van de arme bevolking. De bevolking die niet in het perfecte plaatje of de neoliberale economie van de rest van Rio paste werd systematisch verdreven. Het blijft voor de Braziliaanse autoriteiten lastig om een balans te vinden tussen het inzetten van de politiemacht en het respecteren van de rechten van burgers (Harig, 2015). Er lijkt geen plek te zijn voor de favela-bewoner die zich niet conformeert.

Conclusie

Hoewel er een duidelijke samenhang te identificeren is tussen het Braziliaanse handelen in de MINUSTAH-missie en de pacificeringsstrategie in Rio, spelen in de implementatie in eigen land interne belangen een rol. Het handelen van de Brazilianen in Port-au-Prince verliep volgens de Clear-Hold-Build interventiestrategie. Het verkrijgen van controle in de eerste twee fases werd aangevuld door het bouwen van een sterke gemeenschap met goede banden met de autoriteiten. Een groot deel van de afgevaardigden in Haïti hebben een rol gespeeld in de veranderende interactie met autoriteiten in de favela's in Rio. Deze nationale pacificeringsstrategie is ook volgens een vergelijkbaar Clear-Hold-Build patroon verlopen. Mede omdat in Rio twee mega-evenementen werden georganiseerd verliep het opknappen van de wijken op een strategische manier met nationale politieke en financiële belangen in het achterhoofd.

Het is belangrijk om te beseffen dat er in Rio mede sprake lijkt van het positief framen van de ontwikkelingen als onderdeel van een ogenschijnlijk progressief beleid. Omdat er verstregelde belangen een rol speelden is het noodzakelijk om de implementatie van pacificeringsstrategieën te bekijken in het licht van de analyse van Prouse. Het meekijken van de internationale gemeenschap kan aan de ene kant het ontwikkelen van een stad stimuleren. Aan de andere kant, is er in het geval van Rio een kwetsbare groep, geïdentificeerd als de Urban Other, er juist buiten gesloten. Onder het mom van een progressief beleid veranderden de

interacties tussen de bewoners van de favela's en de autoriteiten. De bewoners van alternatieve huisvesting werden door militaire gentrificatie gedwongen om zich te conformeren tot individuen die beter passen in het neoliberale economische systeem.

3. Beeldvorming van favela's in Rio de Janeiro en de interactie met de leefomgeving

Marleen van Alphen

Abstract

Vanuit de Sociale Geografie is in dit hoofdstuk gekeken naar welke wisselwerking aan te wijzen is tussen de leefomgeving en de favela's in Rio de Janeiro. Het blijkt lastig een algemene term aan te duiden voor een favela. Vanwege de negatieve opvattingen die de term oproept is informele huisvesting een betere benaming. Daarnaast zijn twee tegenovergestelde perspectieven aan te wijzen, namelijk de geïdealiseerde identiteit van de favela en daarnaast de sociale, culturele en veiligheidsproblematiek in de favela's. Momenteel is de geïdealiseerde identiteit ondergeschikt, echter zijn de leefomstandigheden in de favela's van Rio de Janeiro de afgelopen jaren wel verbeterd door het Favela Bairro Program.

Inleiding

De Verenigde Naties verwachten dat in 2050 maar liefst 70 procent van de wereldbevolking in de stad woont (United Nations, 2014). Deze urbanisatie zorgt voor een grote druk op bestuurders van steden om de kwaliteit van de leefomgeving hoog te houden. De nieuw verkozen president in Brazilië, Jair Bolsonaro, wil de criminaliteit in de favela's in Rio de Janeiro verbannen. Drugsbendes uitroeien door middel van de politie een vrijbrief te geven en geweld met geweld bestrijden, aldus Bolsonaro (Van de Water, M., 2018). Doel van dit literatuuronderzoek is om een beter beeld te krijgen van wat speelt in de favela's in Rio de Janeiro. In dit literatuuronderzoek is gekeken naar wat favela's zijn en welke ontwikkelingen te vinden zijn. De onderzoeksvraag luidt dan ook:

“Welke wisselwerking is aan te wijzen tussen de leefomgeving en de favela's in Rio de Janeiro?”

Allereerst wordt de stad Rio de Janeiro geïntroduceerd en hierna volgt een debat over de beeldvorming van favela's. Vervolgens zal de problematiek en upgradering besproken worden. Daarna komt toerisme aan bod en afsluitend volgt de conclusie.

Rio de Janeiro

De groei van Rio de Janeiro en de opkomst als internationale stad is sterk beïnvloed door de geografische ligging. De stad, gelegen aan het hoofd van Guanabara Bay aan de Atlantische Oceaan, beschikt over havenfaciliteiten. Tot het midden van de achttiende eeuw bleef Rio de Janeiro een kleine stad, ondanks dat het daarvoor de belangrijkste afzetmarkt voor de

suikerindustrie en goud was. Rio de Janeiro werd in 1763 de hoofdstad van Brazilië. De stad kreeg een belangrijke impuls toen de koning van Portugal vertrok naar Rio de Janeiro en het de hoofdstad van de Portugese wereld noemde. Buitenlandse handelaren vestigden zich in de stad en hierdoor werd de stad het belangrijkste toegangspunt voor geïmporteerde Europese goederen. Daarnaast werd Rio de Janeiro de locatie van waaruit grondstoffen, met name koffie, uit het binnenland naar het buitenland werden verscheept (O'Hare & Barke, 2002). In de jaren '60 en '70 van de 20e eeuw en het midden van de jaren '70 ontstond een nieuwe trend van industrieën in de stad, zoals telecommunicatie. Ondanks deze ontwikkelingen nam het volume van investeringen af door de concurrentie met andere Braziliaanse steden en verloor Rio in 1960 de status als hoofdstad aan Brasilia (O'Hare & Barke, 2002).

Rio de Janeiro bestaat uit twee verschillende ruimtelijke eenheden. De kleinere eenheid, de stad Rio de Janeiro, bezet een complexe ligging met berg en heuvelachtig terrein afgewisseld met laaggelegen riviervlaktes en lagunes. Dit landschap zorgt dat ongeveer 45% van het 1.250 km² gebied van de stad momenteel is bebouwd. Net als de meeste Braziliaanse metropolen is de stad onderhevig aan de gevolgen van de verschijnselen van *'peripherization'*, zoals Abiko, De Azevedo Cardoso, Rinaldelli en Haga (2007) benoemen. Peripherization is het proces van naar de periferie, ook wel de randgebieden van een stad, worden verplaatst. Daarnaast voelt Rio de Janeiro de gevolgen van de informele stadsuitbreiding (Abiko et al., 2007). Als gevolg van de demografische druk, daarnaast verergerd door de toenemende armoede in de stad en de afwezigheid van geschikte alternatieven voor nederzettingen en huisvesting van arme gezinnen, heeft de stad een lange geschiedenis van illegale bezettingen van openbare en particuliere grond. Hierop volgt de vermenigvuldiging en uitbreiding van informele nederzettingen (Abiko et al., 2007). De meeste favela's liggen op steile hellingen en zijn onderhevig aan instorting, vallende stenen en aardverschuivingen. Andere favela's bevinden zich in overstromingsgevoelige gebieden (Abiko et al., 2007). Bijna één miljoen inwoners wonen in 600 verschillende favela's (O'Hare & Barke, 2002).

Beeldvorming favela

Internationaal is *slum*, ook wel sloppenwijk, de meest gebruikte term om lage kwaliteit van levensomstandigheden in zelfgebouwde nederzettingen te beschrijven. Zo ontwikkelde UN-Habitat vijf indicatoren voor de definitie van woningen in een sloppenwijk. Onvoldoende leefruimte, gebrek aan toegang tot veilig drinkwater, gebrek aan toegang tot adequate sanitaire voorzieningen en een onzekere verblijfsstatus behoren tot de indicatoren. Daarnaast werd in 1999 de slogan van de Cities Alliance, een wereldwijd partnerschap dat steden ondersteunt om

duurzame ontwikkeling te realiseren, ‘*Cities Without Slums*’. Hoewel deze campagne bedoeld was om beleid te ondersteunen om de kwaliteit van leven voor de sloppenwijkbewoners te verbeteren, betekende in sommige landen de lokale aanpassing naar die van sloppenwijk vrije steden, waarbij bewoners gedwongen werden ontruimd en huizen werden gesloopt (Bredenoord & van Lindert, 2014).

De term “slum” is gevaarlijk vanwege de reeks negatieve associaties die de term oproept. Bredenoord en van Lindert (2014, p. 58) stellen dat het beter is om te spreken van informele huisvesting. In Brazilië is de lokale uitdrukking voor informele huisvesting *favela*. Zoals eerder werd gesteld wonen in Rio de Janeiro bijna één miljoen inwoners in 600 verschillende favela’s (O’Hare & Barke, 2002).

Wereldwijd en in de loop van tijd verschillen informele huisvestingen in leefomstandigheden. Wel hebben deze informele huisvestingen een gemeenschappelijk kenmerk, namelijk dat het grootste deel van de woningvoorraad geleidelijk gegroeid is in aantal en omvang (Bredenoord & van Lindert, 2014). Een algemene definitie formuleren die voor alle favela’s past lijkt onmogelijk. De moeilijkheid bij het definiëren van favela’s is de grote diversiteit. Daarnaast zijn de bestaande definities vooral gericht op fysieke kenmerken en omvatten geen sociaal aspect. Brazilian Institute of Geography and Statistics (IBGE) stelt dat favela’s vallen onder subnormale agglomeraties in tegenstelling tot normale sectoren. De subnormale agglomeraties omvatten invasies, favela’s en onregelmatige onderverdelingen en worden door IBGE omschreven als groepen van meer dan vijftig wooneenheden die ongeorganiseerd en dicht gerangschikt zijn, op grond van derden, en die essentiële openbare diensten nodig hebben. (Schwambach, 2012).

Volgens Pamuk en Cavallieri (1998) verwijzen mensen in Brazilië naar een *favela* als een plek die arm, ongeorganiseerd, gevaarlijk en vol problemen zit. Het Braziliaans Portugees heeft zelfs een speciale term voor inwoners van favela’s, namelijk *favelados*. Favelados zijn niet alleen mensen die in slechte huisvesting leven, de inwoners worden door andere daarnaast beschouwd als mensen met persoonlijke gebreken en verdienen het om daar te wonen (Gilbert, 2007). In Rio de Janeiro betekent de uitdrukking ‘naar de favela gaan’ dat een inwoner onderaan de maatschappelijke ladder staat (Pamuk & Cavalleiri, 1998). In Rio worden favela’s lokaal gezien als zaaigronden van misdaad en de huizen van drugsbendes. Het negatieve stereotype is stevig vastgelegd in het karakter van de Braziliaanse middenklasse (Gilbert, 2007). Deze opvattingen versterken de bestaande vooroordelen en verruimt de kloof die al bestaat tussen sociale groepen in Brazilië (Pamuk & Cavalleiri, 1998).

Figuur 1: Favela's verwijderd van Google Maps, 2011 en 2013 (Novaes, 2014).

In toenemende mate zijn favela's in kaart gebracht en zijn opgenomen als toeristische bestemmingen voor bezoekers. Toch zo stelt Novaes (2014) blijven deze plaatsen uitgesloten en verdeeld. Uit verschillende delen van de stad heeft Google in april 2011 het woord favela verwijderd van de kaart in Google Maps (zie figuur 1). De naam van veel arme gebieden is alleen zichtbaar als de gebruiker inzoomt op de specifieke plaats. Daarnaast is in sommige gevallen de naam favela vervangen door 'morro', wat heuvel betekent. Het wijzigen van de kaart van Rio de Janeiro gebeurde nadat stadsambtenaren hadden aangegeven dat het teveel bekendheid gaf aan favela's. De kaart gaf de valse indruk dat het stedelijk gebied niets meer was dan een enorme agglomeratie van favela's zo stelde de ambtenaren van Rio (Novaes, 2014).

Problematiek favela

Kijkend naar de favela als probleem zijn drie dominante negatieve associaties met favela's aan te wijzen volgens Frisch (2012).

Allereerst worden favela's door de regering en de lokale overheid gezien als een sociaal probleem. Dit probleem is met name gebaseerd op de huisvestingsomstandigheden die door de regering of lokale overheid moet worden aangepakt (Frisch, 2012).

Ten tweede worden favela's gezien als cultureel probleem, deze opvatting is aanwezig sinds het begin. De bewoners worden namelijk afgeschilderd als cultureel inferieur, ofwel ondergeschikt aan de rest van de inwoners van Rio de Janeiro. Deze veronderstelling werd vaak gecombineerd met expliciet racisme. Tegenwoordig is openlijk racisme onaanvaardbaar, echter wordt de favela nog steeds prominent gezien als een plek waar alcoholisme, promiscuïteit en minachting van de wetten het sociale leven domineren (Frisch, 2012).

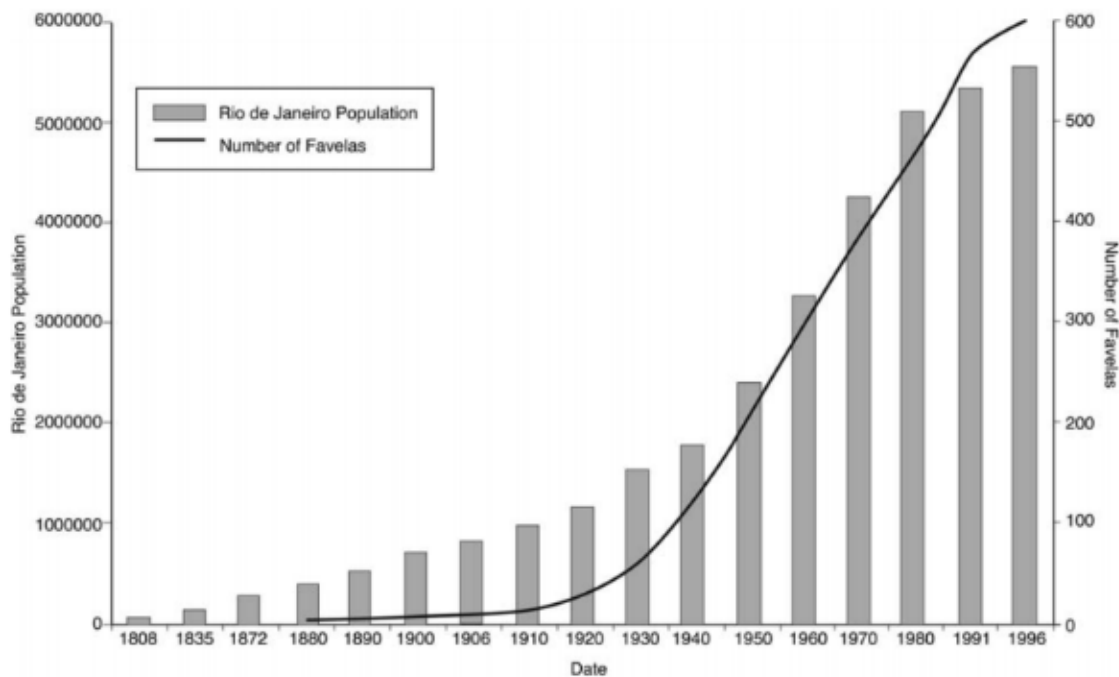
Ten derde worden favela's gezien als veiligheid probleem en deze interpretatie is volgens Frisch (2012) waarschijnlijk de belangrijkste. De relatie tussen de dominante sociale klasse en de armen in Rio de Janeiro is altijd dubbelzinnig geweest. Aan de ene kant profiteert de hogere sociale klasse van goedkope arbeidskrachten voor verschillende formele en informele beroepen, maar aan de andere kant wordt de aanwezigheid van de arme gezien als ongemakkelijk, storend of zelfs bedreigend. Een trend sinds de jaren '90 is *self-segregation*, deze segregatie is de scheiding van religieuze of etnische groep van de rest van de samenleving door de groep zelf. Deze segregatie leidt tot een toenemende homogenisering en privatisering, maar ook tot een segmentering van de stedelijke ruimte (Frisch, 2012). Drugshandel speelde voor de jaren tachtig een ondergeschikte rol in de sloppenwijken van Rio de Janeiro (Arias & Rodrigues, 2006). Illegale activiteiten waren vooral illegale gokspelen. Drugshandelaren waren licht bewapend en handelden voor het grootste deel in marihuana. Midden jaren tachtig veranderde de situatie door de opkomst van Rio als een overslagcentrum voor cocaïne op weg naar Europa en Noord-Amerika. Dealers begonnen te concurreren over de controle en kregen toegang tot zwaardere wapens (Arias & Rodrigues, 2006).

Upgrading

Vóór de jaren zeventig hadden zowel nationale als internationale instellingen altijd primair hun ontwikkelingsstrategieën gericht op plattelandsontwikkeling. Lange tijd werd beweerd dat door het creëren van betere werk- en leefomstandigheden op het platteland, de boerengezinnen zouden blijven waar ze waren en niet langer naar de steeds groter wordende steden zouden migreren (Van Lindert, 2016).

De migratie naar de steden werd gezien als de belangrijkste oorzaak van stedelijke armoede, en daarom werd vastgesteld dat de toewijzing van meer middelen aan het platteland de oplossing zou zijn van de structurele armoedevraag. In werkelijkheid werd echter bewezen dat massale investeringen in de landbouw en andere op het platteland gebaseerde sectoren de migranten uit het platteland niet hebben verminderd. Daarnaast heeft de natuurlijke toename

van de bevolking een grotere invloed gehad op de bevolkingsgroei dan het netto-effect van migratie (Van Lindert, 2016).

Figuur 2: Het aantal favela's en de bevolkingsgroei in Rio de Janeiro (O'hare & Barke, 2002, p.225).

In Rio de Janeiro droeg echter migratie tijdens de laat negentiende eeuw en vooral aan het begin van de twintigste eeuw wel het meest bij aan stedelijke bevolkingsgroei (De Camargo Cavalheiro & Abiko, 2015). In figuur 1 is de groei van het aantal favela's in Rio de Janeiro te zien. Daarnaast is af te lezen dat de bevolkingsgroei in de stad bijdraagt aan de groei van het aantal favela's (O'Hare & Barke, 2002, p. 225). Aanvankelijk werd door de regering en lokale overheden gesteld dat *slum clearance*, opruiming van sloppenwijken, de enige oplossing voor het huisvestingsprobleem was. De regering en lokale overheden stelden dat favela's uit de stad moest worden verbannen. Echter kwam sinds de jaren '80 het standpunt dat gezinnen, waar mogelijk, op dezelfde plek van de favela moesten blijven wonen. De toch al kwetsbare situatie, van het ingrijpen van de regering, zou op deze manier worden beperkt en tot minder trauma bij het gezin lijden (De Camargo Cavalheiro & Abiko, 2015).

In Rio heeft het Favela Bairro Program (FBP) het doel om favela's te transformeren tot formele buurten. De FBP heeft een unieke methode voor het omgaan met grondbezit in informele gebieden (Handzic, 2010). Het programma heeft vier hoofdonderdelen; sanitaire

infrastructuur, ruimtelijke reorganisatie, sociale voorzieningen en legalisering van grondbezit (Pamuk & Cavallieri, 1998). Door middel van infrastructurele verbeteringen en voorzieningen wordt het doel om favela's te integreren in sociale, economische buurten (Handzic, 2010). Het Favela-Bairro-programma bouwt geen wooneenheden, behalve in gevallen van verhuizing, wanneer geen andere oplossing met de betrokken families mogelijk is (Abiko et al., 2007). Handzic (2010) stelt dat het Favela Bairro-programma het op grote schaal en in een snelle periode haalbaar maakte om de sloppenwijken te upgraden. De leefomstandigheden voor de inwoners van de favela's in Rio de Janeiro zijn merkbaar verbeterd (Handzic, 2010). De bedoeling van het programma om op de lange termijn het grondbezit te legaliseren. Handzic (2010) stelt dat deze legalisatie op een later moment nog op grote schaal moet worden geïmplementeerd. Van Lindert (2016, p. 262) benoemt dat Latijns-Amerikaanse steden nu dienen als inspiratiebron voor steden in het noorden, in plaats van andersom, op het gebied van verschillende vormen van burgeroverleg, participatieve planning en participatieve budgeteringsmodellen die daar zijn ontwikkeld.

Toerisme

Favela's, werden meer dan 100 jaar voornamelijk gezien als een synoniem voor armoede, geweld en sociale problemen (Frisch, 2012, p. 320). Echter is sinds het begin van de jaren '90 een groeiende toeristische markt ontstaan in het bezoeken van favela's in Rio de Janeiro, ook wel *slum-tourism* genoemd. Op theoretisch niveau wordt de *favela* gedefinieerd als een bepaalde '*spatially identified community*'. Frisch (2012, p.322) benoemt twee aspecten in de geschiedenis van de favela in Rio de Janeiro die essentieel zijn voor het begrijpen van de betekenis ervan in de Braziliaanse samenleving en later ook het bestaan van het toerisme.

Het eerste aspect is de consolidatie als een specifieke sociale en geografische ruimte, waarbij de bevolking een specifieke sociale groep vormt, waarvan de collectieve identiteit is gebaseerd op hun woonomstandigheden (Frisch, 2012). Het tweede aspect is de manifestatie als internationale sociologische categorie en vervolgens de globalisering van de favela als handelsmerk via massamedia (Frisch, 2012).

Het belangrijkste element voor een geïdealiseerde identiteit van de favela is de rijke culturele potentie (Frisch, 2012). Vele vormen van populaire cultuur zijn ontstaan in de favela of worden met favela's geassocieerd. Voorbeelden van de populaire cultuur zijn het carnaval van de samba-scholen, capoeira; de Afro-Braziliaanse mix tussen vechtkunsten en dans, voetbal, verschillende muziekstijlen; samba, hiphop en funk carioca, of straatkunst. Daarnaast

beschrijft de term '*comunidade*' een specifieke manier van leven die wordt gekenmerkt door affectieve buurtrelaties en een duidelijke waardering van de openbare ruimte (Frisch, 2012).

Het georganiseerde toerisme concentreert zich bijna uitsluitend op een bepaalde favela, namelijk Rocinha. Favela-toeristen delen niet veel gemeenschappelijke sociaal-demografische kenmerken buiten hun Westerse afkomst en zijn dus een vrij homogene groep zo stelt Frisch (2012). De tweede typische kwaliteit van de toeristen is de een van de belangrijkste onderliggende gemeenschappelijke motieven voor het bezoeken van de favela. Dit motief kan het beste worden omschreven als een combinatie van de aspecten, het 'andere' en het 'echte'. De interpretatie van de toeristen van de favela als een verre en vreemde plaats zorgt voor een authentieke echte ervaring van de 'ander'. De nieuwsgierigheid om te zien hoe een favela echt is, is gebaseerd op de verspreiding van beelden en associaties die verbonden zijn met de favela als handelsmerk. Meestal via mediaberichten hebben toeristen eerder gehoord over de beruchte favela's. Paradoxaal genoeg stimuleert dit de interesse om een tour te doen (Frisch, 2012).

Gidsen en touroperators die werken voor zogenaamde favela-toerisme zijn voornamelijk mensen van buiten de lokale gemeenschap. Hoewel sommige gidsen en touroperators zich presenteren als maatschappelijk verantwoord en duurzame ontwikkeling toerisme kan dit volgens Frisch (2012) echter niet op gaan. Gidsen en touroperators die werken voor het favela-toerisme zijn voornamelijk mensen van buiten de lokale gemeenschap. Daarnaast is dit voor toeristische doeleinden. Een deel van de favela gemeenschap, meestal kinderen, profiteert indirect wel van de aanwezigheid van toeristen via sociale projecten, die ondersteund worden door sommige touroperators. Echter voeren niet alle exploitanten een beleid van gedeelde inkomsten met de lokale bevolking (Frisch, 2012). Door de dominantie van externe gidsen en touroperators en weinig participatie van de lokale gemeenschap bij de betrokkenheid van het proces van het toerisme, stelt Frisch (2012) dat het geschikter is om te spreken van een toeristisch exploitatie van de favela.

Conclusie

Uit dit literatuuronderzoek is gebleken dat meerdere interacties zijn aan te wijzen tussen de leefomgeving en de favela's in Rio de Janeiro. Allereerst moet gesteld worden dat het zeer lastig is een algemene term voor een favela is aan te duiden. Dit komt omdat een grote verscheidenheid aan favela's bestaan. Informele huisvesting is een betere benaming, vanwege de negatieve opvattingen die de term favela oproept. De negatieve opvattingen versterken bestaande vooroordelen en self-segregation, dat leidt tot een toenemende homogenisering en segmentering van de stad.

Drie problemen, de sociale, culturele en veiligheid, in de favela's en de geïdealiseerde identiteit vertegenwoordigen hetzelfde fenomeen, namelijk de favela, maar zijn twee tegenovergestelde perspectieven. De geïdealiseerde positie is momenteel ondergeschikt en het niet duidelijk op de kaart plaatsen van favela's door Google Maps versterkt dit beeld. Wel heeft het Favela Bairro Program de leefomstandigheden voor de inwoners van favela's merkbaar veranderd.

4. Voorspellers van adolescent zwangerschap in het gezin als microsysteem in de favela's van Rio de Janeiro.

Lema Ajheer

Abstract

Adolescent zwangerschap staat in verband met factoren liggend bij het individu, maar ook factoren die kunnen liggen bij de omgeving. Het doel van dit onderzoek is om gezinsfactoren als omgevingsfactoren te analyseren en te onderzoeken of deze voorspellers kunnen zijn voor adolescent zwangerschap. Dit onderzoek is een review van bestaande literatuur van onderzoeken naar adolescent zwangerschap in de favela's van Rio de Janeiro. De voorspellers die in dit onderzoek naar voren zijn gekomen zijn stabiliteit van het gezin, de socio-economische status en educatie en voorlichting over voortplanting, veilig seks, hygiëne en voorbehoed. Uit het onderzoek blijkt dat deze drie factoren voorspellers zijn voor het vaker voorkomen van adolescent zwangerschap.

Inleiding

Een groot deel van de adolescenten in de favela's van Rio de Janeiro vormen een risicogroep voor vervroegd zwangerschap. De populatie vrouwelijke adolescenten die leven in armoede in de favela's in Rio de Janeiro hebben een grotere kans op vroeg zwangerschap (Barnett, Papini, & Gbur, 1991; da Conceição Chagas de Almeida & Aquino, 2009). De World Health Organisation (WHO, 2001) definieert adolescent zwangerschap als zwangerschappen die plaatsvinden bij adolescenten tussen de 10 en 19 jaar. Een nieuwsartikel in Folha de S.Paulo rapporteerde de cijfers van Datasus. In 2016 waren adolescenten bevallen van 431 duizend baby's. Dit was 21% van de bevallingen in dat jaar (Barbon, 2017). Dit betekent dat een op de vijf baby's geboren werd met een adolescent als moeder. De meeste adolescente zwangerschappen komen voor in de armere streken van het land, waarmee vaak hoge mate van werkloosheid en schoolverlaat samengaan (Brazilian Ministry of Health, 2009; WHO, 2009).

Adolescent zwangerschap wordt gezien als een risico op zowel de gezondheid als sociale ontwikkeling. Tieners jonger dan 16 jaar hebben vier keer zoveel kans om te overlijden tijdens de zwangerschap in vergelijking met vrouwen ouder dan 20 (WHO, 2008 b). Ook baby's die geboren worden met een adolescent als moeder hebben een significant hogere kans om te overlijden (Bhandari, Joshi, 2015; Paranjothy, 2009). Een adolescente moeder loopt groot risico tot het oplopen van depressie, wat het gedrag van de moeder naar het kind kan beïnvloeden (Diniz, Volling, & Koller, 2014; Reichenheim & Harpham, 1991). Ook gebrek

van sociale steun en sociaaleconomische voorzieningen kan een uitdaging bieden voor adolescente moeders. De leefomstandigheden en de bijkomende stress kunnen ook leiden tot hogere mate van depressie (Lanzi et al., 2009; Diniz, Volling, & Koller, 2014). Behalve het risico op de gezondheid en sociale ontwikkeling heeft zwangerschap ook gevolgen op het leven van de adolescent (Diniz, Volling, & Koller, 2014). De adolescent komt in een andere levensfase terecht met beperkingen op haar sociale leven. Een onderzoek door Ipea rapporteerde dat 76% van de adolescenten van 10 tot 17 die moeder werden niet naar school gingen. 58% van deze groep ging niet naar school en kreeg geen werk (Barbon, 2017).

Het ecologisch systeemmodel van Bronfenbrenner beschrijft een wederzijdse relatie tussen individu en zijn of haar omgeving op verschillende contextuele lagen waarbij omgevingsfactoren een rol spelen bij de ontwikkeling en het gedrag (Bronfenbrenner, 1977; Bronfenbrenner & Morris, 1998). Deze theorie is ontstaan vanuit het *nature-nurture* debat. Dit debat spreekt over de ontwikkeling van een individu en of dit vormgegeven wordt door erfelijkheid (nature), de omgeving (nurture) of beide. De actoren waar een individu mee te maken krijgt in de omgeving worden gecategoriseerd in lagen die met elkaar verbonden zijn (Bronfenbrenner, 1979). Deze lagen zijn het micro-, meso-, exo-, macro en chronosysteem, die hieronder uitgezet en uitgelegd zullen worden (Bronfenbrenner, 1977; Bronfenbrenner & Morris, 1998). Zowel proximale als distale actoren binnen dit ecologisch systeemmodel oefenen een invloed uit op het individu en andersom. De actoren waar het individu direct mee in contact staat, de meest proximale actoren, zijn de actoren in het microsysteem. Interacties tussen actoren in het microsysteem onderling liggen in het mesosysteem. De sociale contexten die het kind niet direct omvatten maar wel een invloed uitoefenen op het individu liggen in het exosysteem. Het macrosysteem is nog breder en omvat onder andere: waar het individu op aarde woont, wetten en culturele waarden en normen. Op het chronosysteem vallen actoren op de tijdsdimensie. Dit zijn bijvoorbeeld de veranderingen die door de tijd hebben plaatsgevonden of actoren die juist constant zijn gebleven. De omgeving is dynamisch en constant in verandering en vervorming. De omgeving en het individu hebben volgens het ecologisch systeemmodel een constante wederzijdse interactie met elkaar op het micro-, meso-, exo-, macro-, en chronosysteem (Bronfenbrenner, 1977; Bronfenbrenner, 1979; Bronfenbrenner & Morris, 1998).

De favela's in Rio de Janeiro

Favela's zijn informele nederzettingen in Brazilië, die erg divers kunnen zijn qua leefomstandigheden. Zo bestaan ook favela's met leefomstandigheden die kenmerkend zijn

voor sloppenwijken. De sloppenwijken als leefomgeving bieden talloze risicofactoren voor adolescenten, zoals onder andere lage sociaaleconomische status, werkloosheid en geweld (Dimenstein, Vilhena, & Zamora, 2004; Muxica, 2011). Uit onderzoek is gebleken dat de sterftkans bij een kind uit een arm gezin kwam en woonachtig in een favela vier keer hoger was, dan bij een kind uit een rijk gezin en niet woonachtig in een favela (Iyer & Monteiro, 2004).

In Brazilië bestaat een sociale norm waarin de volwassen man uit de hogere middenklasse onbetwiste autoriteit heeft (Barker & Loewenstein, 1997; Nolasco, 1995). Mannelijkheid wordt gezien als een sociale titel die verdient moet worden in plaats van een biologisch kenmerk. Het begrip om dit concept van mannelijkheid aan te duiden in Latijns-Amerika is *machismo* (Barker & Loewenstein, 1997; Gilmore, 1990). Machismo wordt gedefinieerd door onder andere bravade, seksuele dapperheid, eer en de wil en moed om gevaar tegemoet te gaan. Ook moedigt het passiviteit van de vrouw aan. Kwalitatief onderzoek naar deze machismo identiteit bij mannen, toonde aan dat er een sociaal oordeel bestaat over mannen en het uitoefenen van *machista values* (Barker & Loewenstein, 1997). Mannen, zowel jong als oud, hebben het idee dat ze adequate kennis hebben over seksualiteit, voortplanting en voorbehoed, terwijl dat in werkelijkheid niet zo is (Barker & Loewenstein, 1997; Morris, 1993). Gendergelijkheid is juist een belangrijke factor voor het maken van beslissingen over seksuele veiligheid, sexuele gezondheid en voortplanting (Pulerwitz & Barker, 2008).

Kenmerken van de risicogroep adolescente vrouwen

Adolescent zwangerschap is geassocieerd met verschillende factoren, zowel liggend bij het individu als bij de familie. Voorbeelden van factoren liggend bij het individu die de kans op adolescent zwangerschap verhogen zijn vroege seksuele ontwikkeling, schoolprestaties, externaliserende gedragsproblemen zoals agressie en asociaal gedrag en of het individu seksueel actief was (da Conceição Chagas de Almeida & Aquino, 2009; Woodward, Fergusson, & Horwood, 2004). Onderzoek toont aan dat adolescent zwangerschap meer voorkomt bij drugsgebruik en ander probleemgedrag. Het nemen van risico's op jongere leeftijd, ook op seksueel gebied, is onderdeel van een breder beeld aan adolescent probleemgedrag (Woodward, Fergusson, & Horwood, 2004).

Factoren die liggen bij het gezin hebben te maken met onder andere sociaaleconomische factoren zoals armoede, wie de kostwinner is en de grootte van het gezin (Faber, 1991; Szwarcwald, de Andrade, & Bastos, 2002). Andere factoren zijn de lage opleiding van ouders, weinig of geen verwachtingen van de schoolprestaties van het kind, een

disfunctionele relatie met het gezin, een gevoel van verwaarlozing door het gezin en een moeder die zelf ook op vroege leeftijd een kind heeft gekregen (Thompson, Bender, Lewis, & Watkins, 2008; Woodward, Fergusson, & Horwood, 2004). Ook adolescenten die behoren tot een etnische minderheid, hebben hoger kans om vroeg zwanger te worden. Het voorkomen van een tweede of meerdere zwangerschap bij een adolescent zou een causaal verband hebben met de sociaaleconomische status en de toestand van de omgeving waarin het kind opgroeit, zoals inkomen van het gezin, grootte van het gezin, schoolprestaties en stabiliteit van het gezin (da Conceição Chagas de Almeida & Aquino, 2009).

Adolescent zwangerschap staat in verband met factoren liggend bij het individu, maar ook factoren die kunnen liggen bij de omgeving. Het doel van dit onderzoek is om gezinsfactoren als omgevingsfactoren te analyseren en te onderzoeken of deze voorspellers kunnen zijn voor adolescent zwangerschap. Dit wordt gedaan door de volgende onderzoeksvraag te beantwoorden: Welke gezinsfactoren zijn voorspellers voor adolescent zwangerschap in de favela's in Rio de Janeiro? Omdat adolescent zwangerschap als een sociaal probleem wordt gezien, is het belangrijk dat onderzoek wordt gedaan naar de voorspellers ervan. De omgevingsfactoren waar het individu direct mee in contact staat liggen op het microsysteem. Het gezin is hier de microsysteem met het meeste effect op het individu. Veelal wordt over risicofactoren gesproken bij verbanden tussen omgevingsfactoren die een negatief effect op het individu hebben. Dit onderzoek zal daar niet op ingaan en er zal enkel worden gesproken over omgevingsfactoren als voorspellers.

Methode

Om tot een antwoord op de hoofdvraag te komen is een literatuuronderzoek gedaan naar adolescent zwangerschap. Eerst werd in twee zoekmachines, Google Scholar en Web of Science, gezocht naar artikelen die correspondeerden met de zoektermen *teen pregnancy* of *adolescent pregnancy*, die afwisselend werden gecombineerd met *Rio de Janeiro* of *Brazil*. De zoekmachine is gefilterd op artikelen vanaf het jaar 2000. Verder zijn artikelen vergaard aan de hand van referentielijsten van bronnen die via de zoekmachines zijn gevonden. Bij het analyseren van de gevonden literatuur werd voornamelijk de aandacht gelegd op factoren die in verband staan met adolescent zwangerschap. Hierbij zijn gevolgen van adolescent zwangerschap uitgesloten. De inzichten zijn per factor of onderwerp gecategoriseerd, om op deze manier de analyse per factor uiteen te kunnen zetten.

Resultaten

De resultaten aan de hand van de analyse van de literatuur heeft verschillende inzichten opgeleverd over gezinsfactoren en het gezin als microsysteem. In het onderzoek kwamen de volgende onderwerpen herhaaldelijk naar voren: stabiliteit van het gezin, sociaaleconomische status en educatie en voorlichting. Hierom zullen deze onderwerpen als omgevingsfactoren worden besproken.

Stabiliteit van het gezin

Stabiliteit van het gezin waarin de adolescent opgroeit is een onderwerp die het sterkst naar voren kwam in het onderzoek. Onder stabiliteit wordt verstaan: het hebben van beide ouders of verzorgers en het hebben van een relatie met de ouders. Uit onderzoek blijkt dat zwangerschap bij adolescenten vaker voorkomt, wanneer ze uit huishoudens komen met een moeder als kostwinner en ze moeders hebben die zelf ook op vroege leeftijd kinderen hebben gekregen (Faler, Câmara, Aerts, Alves, & Béria, 2013; Faber, 1991; Szwarcwald, de Andrade, & Bastos, 2002; Thompson, Bender, Lewis, & Watkins, 2008; Woodward, Fergusson, & Horwood, 2004). Ook kwam naar voren dat adolescente vrouwen die tijdens de puberteit langere perioden niet thuis woonden meer kans hadden om zwanger te worden tijdens de adolescentie (Faler et al., 2013; Thompson, Bender, Lewis, & Watkins, 2008). Kwalitatief onderzoek door Bhandari en Joshi (2017) concludeerde dat de meerderheid van de adolescenten erkende dat een van de oorzaken van adolescent zwangerschap problemen in het gezin is. Vergelijkbare resultaten kwamen naar voren in het onderzoek van Faler et al. (2013) en kwalitatief onderzoek van Hoga, Borges en Chavez Alvarez, (2009).

De machista values kwamen ook terug in het gezinsleven. Onderzoek naar ‘mannelijkheid’ in Brazilië met de Gender-Equitable Men (GEM) Scale wijst uit dat er een relatie bestaat tussen de scores op deze test, geweld naar de partner en het gebruik van voorbehoedsmiddelen (Pulerwitz & Barker, G., 2008). Dit is een zelfrapportage schaal waarmee ideeën over gendernormen en gendergelijkheid bij mannen wordt gemeten. Gendergelijkheid stond weer in verband met nuchtere keuzes maken omtrent seksuele veiligheid en communicatie met de ouder over seks en voortplanting (Hoga, Borges, & Chavez Alvarez, 2009; Pulerwitz & Barker, G., 2008).

Sociaaleconomische status

Sociaaleconomische status is een factor wat in verband staat met adolescent zwangerschap. Adolescenten uit gezinnen die arm waren en een lage sociaaleconomische status hadden

hadden meer kans om zwanger te worden (da Conceição Chagas de Almeida, & Aquino, 2011; Faber, 1991; Faler et al., 2013; Szwarcwald, de Andrade, & Bastos, 2002; Thompson, Bender, Lewis, & Watkins, 2008; Woodward, Fergusson, & Horwood, 2004). Ook in het kwalitatieve onderzoek van Bhandari en Joshi (2017) kwam naar voren dat dit besef bij de adolescenten er was.

Educatie en voorlichting

Gebrek aan kennis en bewustzijn over voortplanting, veilige seks, hygiëne en voorbehoed staat in verband met adolescent zwangerschap in Brazilië (Heilborn, & Cabral, 2011; Hoga, Borges, & Chavez Alvarez, 2009; Pulerwitz & Barker, G., 2008). Bhandari en Joshi (2017) bevestigden in hun kwalitatieve onderzoek dat de bewustzijn voor dit verband aanwezig was bij de onderzochte groep adolescenten. Het introduceren van anticonceptie en voorlichting over veilige seks op adolescent leeftijd blijkt niet genoeg effect te hebben. De reden die hiervoor gegeven wordt, is dat er geen garantie bestaat dat de middelen adequaat en correct gebruikt worden. Hierom is het van belang om op vroege leeftijd vanuit huis, maar ook op school consistent kennis te vergaren en les te krijgen over dit onderwerp (Heilborn & Cabral, 2011; Bailey, Bruno, Bezerra, Queiroz, Oliveira, & Chen-Mok, 2011). Dit is iets waar voorbehoeds interventies weer op kunnen inspelen.

Discussie

Het doel van dit onderzoek was om gezinsfactoren als omgevingsfactoren te analyseren en te onderzoeken of deze voorspellers kunnen zijn voor adolescent zwangerschap. Deze voorspellers kunnen inzicht bieden in de behoeften en benodigdheden om de adolescenten die een hogere kans hebben om zwanger te worden. Het gezin is een microsysteem wat het meest dicht bij het individu ligt. Met dit microsysteem vindt de wederzijdse interactie plaats die het meeste effect heeft op het individu.

Uit de resultaten blijkt dat verschillende gezinsfactoren omgevingsfactoren zijn die voorspellers kunnen zijn voor adolescent zwangerschap. De eerste factor die naar voren kwam in dit onderzoek, was stabiliteit van het gezin. Instabiliteit van het gezin, door disfunctionele relaties met de ouders en langere tijd niet bij de ouders thuis wonen, kunnen voorspellers zijn voor het meer voorkomen van zwangerschap bij adolescenten. Ook het hebben van enkel een moeder als bron van inkomen en het hebben van een moeder die in de adolescentie zwanger is geweest is een voorspeller van het meer voorkomen van zwangerschap. De tweede en derde factoren zijn het hebben van een lage sociaaleconomische status en gebrek aan educatie en

voorlichting met betrekking tot voortplanting, veilig seks, hygiëne en voorbehoed. Ook deze factoren zijn voorspellers voor het vaker optreden van adolescent zwangerschap. Het bestaan van dit verband tussen deze drie factoren en adolescent zwangerschap indiceert dat deze factoren wellicht als risicofactoren gezien kunnen worden.

Dit onderzoek heeft een aantal beperkingen die belicht moeten worden. Allereerst zijn in dit onderzoek maar drie voorspellers uit de talloze onderzocht, terwijl uit onderzoek blijkt dat er talloze zijn. Ten tweede zijn de bronnen die betrokken zijn bij het onderzoek voornamelijk bronnen die de relatie tussen deze factoren en het meer voorkomen van zwangerschap veelal bevestigend. Om het onderzoek sterker te maken zouden bronnen betrokken en geanalyseerd kunnen worden die andere resultaten tonen. Ook zijn er bronnen die niet gaan over de stad Rio de Janeiro, maar over andere steden in Brazilië of over Brazilië als land. Het onderzoek kan wederom bekrachtigd worden door te meer te focussen op de favela's in Rio de Janeiro. Verder is dit onderzoek gedaan aan de hand van bronnen die voornamelijk de kant van de vrouwelijke adolescent benaderen. Alleen de bron over de GEM scale is een onderzoek naar het perspectief van de mannen. Dit onderzoek gaat echter niet alleen over adolescent zwangerschap, maar over gendernormen in Brazilië.

De inzichten verkregen uit dit onderzoek geven een samenvattend beeld over drie mogelijke voorspellers voor adolescent zwangerschap. Het doel van dit onderzoek was om aandacht te creëren voor interactie tussen de proximale factoren en het individu en aan te zetten tot verder onderzoek naar deze factoren. Deze inzichten kunnen als informatie dienen om verder veldonderzoek naar specifieke voorspellers te doen met als doel om bijvoorbeeld interventieprogramma's te kunnen ontwikkelen die de voorspellers te kunnen aanpakken, verminderen of wegnemen. Uit literatuuronderzoek blijkt dat er niet veel longitudinale empirische onderzoeken zijn gedaan in Rio de Janeiro betreffende dit onderwerp. Ook deze informatie zou nieuwe inzichten kunnen geven die kunnen dienen bij het opzetten van interventieprogramma's. Verder kan de informatie uit deze casus de favela's in Rio de Janeiro en in Brazilië worden gebruikt als opstapje naar onderzoek in andere delen van de wereld. Ook de vergelijkingen en verschillen die hier gevonden worden kunnen dienen als inzichten die verwerkt kunnen worden in mogelijke interventies.

5. De gezondheidseffecten van het gebrek aan schoon drinkwater op kinderen in sloppenwijken

Vivian Lubach

Abstract

In het jaar 2000 heeft de WHO acht doelstellingen opgesteld om de armoede in de wereld te verminderen. In deze Millenium Development Goals (MDGs) wordt onder andere het doel gesteld dat iedereen toegang moet krijgen tot de basisbehoeften die nodig zijn om te overleven, zoals schoon drinkwater. Op dit moment sterven er jaarlijks zo'n 1,7 miljoen kinderen aan de gevolgen van een gebrek aan schoon drinkwater, waarvan een groot deel jonger is dan vijf jaar. Infectieuze diarree als gevolg van herhaaldelijke bacteriële en parasitaire infecties ligt hieraan ten grondslag. Door de verbetering van toegang tot schoon drinkwater en een betere sanitaire voorziening zou de kindersterfte in sloppenwijken kunnen worden teruggedrongen. Geen enkele interventie zal zoveel positieve gevolgen hebben voor de nationale ontwikkeling en de volksgezondheid.

Inleiding

Als gevolg van de industriële revolutie in Europa en Noord-Amerika trokken mensen massaal naar de grote steden op zoek naar werk. De afgelopen jaren was niet alleen in het Westen deze trek zichtbaar, maar ook minder ontwikkelde landen kennen deze groeiende urbanisatie (Ezeh et al., 2017). De steden konden deze snelle populatiegroei niet bijhouden, wat geresulteerd heeft in het ontstaan van sloppenwijken. Het grootste deel van de sloppenwijken bevindt zich in minder ontwikkelde landen. Hier groeit de populatie van sloppenwijkbewoners ook het hardst (Mahabir, Crooks, Croitoru, & Agouris, 2016). Ongeveer een derde van de wereldbevolking groeit op in sloppenwijken zoals de favela's in Rio de Janeiro. Naar schatting zal het aantal sloppenwijkbewoners de komende jaren stijgen naar 2 miljard in 2030 en tot 3 miljard in 2050 als de huidige trends aanhouden (UN-Hábitat, 2010).

In 2000 is het bestrijden van armoede in de wereld vastgesteld in de Millennium Development Goals (MDGs). Het doel hiervan is om de armoede in de wereld te halveren door middel van acht doelstellingen en iedereen toegang te geven tot de basisbehoeften die nodig zijn om te kunnen overleven. Millenium Development Goal 7 "To achieve substantial improvement in the lives of a minimum of 100 million slum dwellers by 2020" richt zich direct op het verbeteren van het leven van sloppenwijkbewoners door het verbeteren van toegang tot onder andere schoon water en sanitaire voorzieningen. UN-HABITAT stelt namelijk de

volgende definitie voor een ‘slum’: “a human settlement that has the following characteristics: 1) inadequate access to safe water, 2) inadequate access to sanitation and other infrastructure, 3) poor structural quality of housing, 4) overcrowding, 5) insecure residential status” (Riley, Ko, Unger, & Reis, 2007). Omdat een groot deel van de wereldbevolking opgroeit of zal opgroeien in een sloppenwijk, wordt het verbeteren van de levens van sloppenwijkbewoners door de UN-HABITAT gezien als dé oplossing tegen armoede wereldwijd (UN-Habitat, 2016).

Een kwart van de wereldwijde ziektelast is te wijten aan vaak aanpasbare omgevingsfactoren, zoals een tekort aan schoon water of een gebrek aan riolering (Prüss-Üstün & Corvalán, 2006). Vooral diarree, malaria en respiratoire infecties zijn erg afhankelijk van een gebrek aan schoon water én zijn de grootste veroorzakers van de hoge mortaliteit onder jonge kinderen. Het treft vooral jonge kinderen (0-5 jaar), omdat hun immuunsysteem nog niet volledig ontwikkeld is (Prüss-Üstün & Corvalán, 2006). In ontwikkelingslanden zijn deze ziektes verantwoordelijk voor 26% van alle dodelijke gevallen bij kinderen onder de vijf jaar (Prüss-Üstün & Corvalán, 2006). Zo is er hoge zuigelingen- en neonatale sterfte geregistreerd in onder andere sloppenwijken in Kenia, Ecuador, Brazilië, Haïti en de Filipijnen (Ezeh et al., 2017). De slechtste gezondheidssituatie wordt daar gezien waar de concentratie sloppenwijken het hoogst is (Szwarcwald, Bastos, Barcellos, De Fátima Pina, & Esteves, 2000). Veel gezondheidsuitkomsten zijn erger in sloppenwijken dan in de daaromheen liggende stedelijke of plattelandsgebieden. Vooral een slechte waterkwaliteit is een belangrijke oorzaak van de morbiditeit² en wereldwijde sterfte van kinderen onder de vijf jaar en een groot gevaar van het leven in de sloppenwijk (Unger & Riley, 2007). Uit bovenstaande lijkt het dat meerdere zaken invloed kunnen hebben op de kindersterfte in sloppenwijken. Maar vanwege de complexiteit van het probleem zal dit onderzoek zich beperken tot de effecten van schoon drinkwater. Hieruit valt de volgende deelvraag af te leiden: wat zijn de effecten van het gebrek aan schoon water op de gezondheid en mortaliteit van kinderen in een sloppenwijk?

Achtergrond

Zoals hierboven al genoemd zijn er verschillende zaken die invloed hebben op kindersterfte. Dit maakt het begrip slum health³ een lastig begrip. Het is multifactorieel. Een slum kent meerdere karakteristieken. Het heeft een gebrek aan schoon water, maar bijvoorbeeld ook

² vatbaarheid voor bepaalde ziekten

³ Slum health moet beschouwd worden als een apart studiegebied, gebaseerd op de ruimtelijke verschillen tussen sloppenwijken en niet-sloppenwijken.

slechte sanitaire voorzieningen. Daarnaast worden de wijken in rap tempo opgebouwd met slecht materiaal. Dit alles in combinatie met opeenstapeling van afval maakt sloppenwijken een makkelijk doelwit voor ziekte en de vectoren ervan (Ezeh et al., 2017). Ook zijn water, sanitair en hygiëne nauw aan elkaar verwant (Butala, VanRooyen, & Patel, 2010). Een gebrek aan goede sanitaire voorzieningen en riolering zorgt voor een vervuiling van de omgeving met menselijke uitwerpselen. Hiermee raken de waterbronnen besmet en wordt de bevolking getroffen door infectieuze ziektes.

Een gebrek aan basisbehoeften zoals toegang tot schoon drinkwater, sanitaire voorzieningen en vuilnisbeheer vergroten de risico's op water gebonden ziekten (Butala et al., 2010). Daarnaast vormen ze de risicofactoren voor hoge sterfte onder kinderen, samen met gebrek aan basishygiëne (water, handen, voedsel), hoge bevolkingsdichtheid en gebrek aan profylaxe voor overdraagbare ziekten. Dit leidt allemaal tot hoge overdracht van besmettelijke en parasitaire ziekten, en dientengevolge hoge morbiditeit en mortaliteit. (Garenne, 2010). De snel groeiende populatie geeft in de sloppenwijken druk op de al bestaande watervoorzieningen en riolering. Ze compliceren ook de bouw van nieuwe infrastructuur (Hunter, MacDonald, & Carter, 2010).

Methode

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden is er gekeken naar de grootste veroorzakers van kindersterfte. Met betrekking tot het begrip sloppenwijk wordt in dit onderzoek uitgegaan van de definitie van UN-HABITAT zoals gegeven in de inleiding. De definitie van kindersterfte zoals gegeven door UN-HABITAT is: de sterfte van kinderen onder de vijf jaar oud. Voor dit onderzoek wordt echter enkel gefocust op kindersterfte als gevolg van infectie, omdat dit aansluit bij het in kaart brengen van de staat van slum health. Er zal in dit onderzoek voornamelijk gekeken worden naar het aspect van het gebrek van schoon water. Zoals in bovenstaande paragraaf al werd gesteld hangt het aspect schoon drinkwater nauw samen met het gebrek aan hygiëne en sanitaire voorzieningen. Dit zal daarom ook worden meegenomen in dit onderzoek. Om een goed beeld te kunnen scheppen van leefsituatie in sloppenwijken is er gebruik gemaakt van verschillende soorten artikelen zoals systematische reviews en casestudies die verkregen zijn via PubMed. Deze literatuur is vergeleken met soortgelijke onderzoeken. Ook is hierbij gekeken naar cross-references. Hoofdzakelijk berust dit onderzoek op een artikel van de Lancet vanwege hun uitgebreide en systematische onderzoek. De bronnen die zij hebben gebruikt zijn voor dit onderzoek verder uitgediept.

Resultaten

Water

Zoals hierboven al gesteld speelt het gebrek aan schoon drinkwater een grote factor in kindersterfte. Gecontamineerd drinkwater wordt naast de gewone intake⁴ ook gebruikt voor koken, wassen en persoonlijke hygiëne (Unger & Riley, 2007). Het water raakt op verschillende manieren geïnfecteerd met allerlei ziekteverwekkers. Faeco-orale pathogenen worden overgedragen via een aantal paden. Allereerst door de inname van water zoals bij drinken. Deze categorie omvat ziekten van faeco-orale pathogenen (zoals infectieuze diarree). Ten tweede worden faeco-orale pathogenen overgedragen door slechte persoonlijke en huishoudelijke hygiëne, vaak wanneer er een gebrek is aan voldoende hoeveelheden water. Dit omvat de overdracht van fecale-orale pathogenen van persoon op persoon en de door voedsel overgedragen transmissie van fecale-orale pathogenen. Als laatste is er transmissie geassocieerd met het onveilige gebruik van afvalwater en uitwerpselen.

De verbetering van de microbiële veiligheid van water vlak voor consumptie lijkt zeer effectief te zijn bij het verminderen van infectieuze diarree, vooral wanneer er alleen gekeken wordt naar kwalitatief goede onderzoeken (relatief risico 0,61, 0,6-0-0,81) (Fewtrell et al., 2005). Dit resultaat is belangrijk omdat veel huishoudens in minder ontwikkelde landen geen individuele verbindingen hebben met behandeld water, waterleidingen of 24 uur toegang tot water. Dergelijke huishoudens slaan het water meestal op in huis. Dit water is gevoelig voor vervuiling tijdens transport en opslag, zelfs als het water uit de bron schoon is (Fewtrell et al., 2005). Met simpele handelingen zoals het sluiten van open riolen kan de gezondheidstoestand van de bewoners al verbeteren (Unger & Riley, 2007). Op deze manier wordt vervuiling van water voorkomen. Daarnaast is ook handhygiëne een belangrijk aspect van schoon drinkwater. Interventieproeven in arme sloppenwijken hebben aangetoond dat handen wassen met zeep het risico op diarreeziekten tot 47% kan verminderen en daarmee een miljoen levens kan redden (Unger & Riley, 2007).

Infectieuze diarree

De slechte waterkwaliteit en het gebrek aan sanitaire voorzieningen zorgen voor een hoge incidentie van diarree, vooral bij kinderen jonger dan 5 jaar (Lilford et al., 2017). Een slechte watervoorziening beïnvloedt de gezondheid door het veroorzaken van acute infectieuze diarree,

⁴ inname

herhaalde of chronische diarree en non-diarree ziekten. Het beïnvloedt de gezondheid ook door de persoonlijke hygiëne te beperken (Hunter et al., 2010). De beperkte toegang tot schoon drinkwater en redelijke sanitaire voorzieningen (latrine, spoeltoilet of andere verbeterde sanitaire voorzieningen), leidt tot aanzienlijke milieuvervuiling met faecale pathogenen (O’Ryan G, Ashkenazi-Hoffnung, O’Ryan-Soriano, & Ashkenazi, 2014). In deze gebieden komt acute infectieuze gastro-enteritis significant vaker voor dan in de ontwikkelde landen. De eerste episode vindt plaats op een jonge leeftijd (meestal minder dan 6 maanden oud) en met herhaalde ernstige gevallen gedurende de kindertijd (O’Ryan G et al., 2014). Een aantal veel voorkomende verwekkers zijn rotavirus, shigella, enterotoxigene E. coli (ETEC), leptospirose en schistosomiasis. Rotavirus is de hiervan de meest voorkomende veroorzaker bij matige tot ernstige episodes van acute diarree bij kinderen jonger dan 24 maanden. Terwijl Shigella en Enterotoxigene Escherichia coli (ETEC) de belangrijkste bacteriële oorzaken zijn in alle leeftijdsgroepen. Shigella veroorzaakt voornamelijk bloederige diarree-episodes. Ratten functioneren als reservoir van de leptospirose bacterie (Ezeh et al., 2017). Een opeenstapeling van afval zorgt voor een proliferatie van de rattenpopulatie in de sloppenwijken. Direct contact met geïnfecteerde dieren of contact met geïnfecteerd modder of water zorgt voor besmetting (Hookey, 1991). Water raakt besmet door geïnfecteerde mensen die de schistosoma eieren uitscheiden in hun feces of urine (afhankelijk van de Schistosoma soorten) (Fewtrell et al., 2005).

Over het algemeen, bepaalt het gebrek aan toegang tot adequate sanitaire voorzieningen de vervuilingsgraad van water. Op die manier beïnvloeden het gebrek aan toegang tot veilig drinkwater en adequate sanitaire voorzieningen de manier van blootstelling in de gemeenschap (Fewtrell et al., 2005). De vicieuze cirkel van armoede omvat herhaalde en massale blootstelling aan verschillende enterische pathogenen. Deze besmetting begint onmiddellijk na de geboorte, in verband met de milieu- en waterverontreiniging. Door het gebrek aan kennis over de transmissieroute en het belang van persoonlijke hygiëne lopen de pasgeborenen direct al groot risico. Ze hebben een verminderd vermogen om op deze infectie te reageren als gevolg van prenatale ondervoeding en dwerggroei. Daarnaast spelen ook de verhoogde incidentie van systemische bacteriële en parasitaire infecties en het gebrek aan tijdige en passende behandelingen een rol (O’Ryan G et al., 2014). De vectoren van de bovengenoemde ziektebeelden zijn endemisch en milieu-interventies zijn haalbaar om de transmissie risico's te verminderen (Fewtrell et al., 2005).

Malnutritie

De hierboven genoemde ziektebeelden zijn een belangrijke oorzaak van herhaalde gastro-intestinale infecties. De herhaaldelijke infecties kunnen leiden tot een verminderde opname van voedingsstoffen. Ondervoeding als gevolg van herhaaldelijke gastro-intestinale infecties is de grootste oorzaak dat de kinderen ook daadwerkelijk overlijden (Prüss-Üstün & Corvalán, 2006). Ondervoeding is een groot en veelvoorkomend probleem bij kinderen jonger dan vijf jaar, en vooral in de periode van 6-24 maanden oud voorkomt (Fewtrell et al., 2005). Ondervoeding is zowel een gezondheidsresultaat als een risicofactor voor infecties en nog ergere ondervoeding. Het kan het risico op morbiditeit en mortaliteit van veel infectieziekten vergroten. Besmettelijke ziekten zijn de belangrijkste dodelijke verwekkers voor kinderen onder de leeftijd van vijf jaar in ontwikkelingslanden, en ondervoeding is daar vaak weer de onderliggende oorzaak van (Fewtrell et al., 2005). Dit komt omdat ondervoeding de weerstand van het lichaam verzwakt. Ondervoede kinderen zijn daarom kwetsbaarder voor zulke ziekten en hebben over het algemeen een slechtere prognose. Hoofdzakelijk leiden een tekort aan schoon water, sanitaire voorzieningen en hygiëne tot besmetting. Herhaaldelijke besmetting leidt weer tot verminderde opname van voedingsstoffen en ondervoeding. En de ondervoeding leidt op haar beurt weer tot hogere risico's op infectie, maar dus ook tot mortaliteit (Fewtrell et al., 2005).

Discussie

De watervoorziening kan worden verbeterd door het direct beschikbaar maken van schoon drinkwater via waterpompen buiten het huis of leidingen tot in huis. Daarmee wordt meteen de waterkwaliteit gegarandeerd. Evenzo kunnen sanitaire voorzieningen worden verbeterd door de aanleg van latrines of het kan worden uitgebreid door middel van rioolaansluitingen. Er is met name onvoldoende literatuur over de rol van de hoeveelheid water- en sanitaire interventies in het algemeen (Lilford et al., 2017).

Installaties met leidingwater zijn vatbaar voor verontreiniging en sanitaire voorzieningen hebben onvoldoende afvalverwijdering om de faecale verontreiniging van het milieu te verminderen. Dit is een punt waarop snel schaalopbrengsten kunnen worden bereikt. De internationale gemeenschap heeft daarentegen dit probleem juist verergerd door normen te stellen voor de verbetering van sanitaire voorzieningen. Door de gestelde eisen is juist het tegenovergestelde bewerkstelligd. De gestelde sanitaire voorzieningen hebben niet voldoende draagkracht voor de dichtbevolkte sloppenwijken (Lilford et al., 2017). Deze pit-latrines vervuilen daardoor de omgeving (Ezeh et al., 2017). Nabijgelegen watervoorzieningen komen hierdoor in gevaar voor contaminatie.

Artikelen die keken naar de verbeteringen van de waterbron verwaarloosden echter vaak de rol van opslag in huis en mogelijke daaropvolgende verontreiniging. Terwijl de opgeslagen watervoorraad op meerdere punten vatbaar is voor besmetting (Ezeh et al., 2017). Verrassend genoeg werd in studies vaak niet duidelijk vastgelegd of het aanbod van een verbeterde watervoorziening de beschikbaarheid van de hoeveelheid water heeft veranderd. Hoewel wel is geopperd dat een verhoogde watertoevoer de gezondheidstoestand kan verbeteren door betere hygiëne. Een verhoogde watervoorziening kan ook de gezondheid verbeteren door de behoefte aan opslag in huis en voor transport te verminderen (Fewtrell et al., 2005). Ondanks de effectiviteit van hygiëne-interventies bij ziektepreventie kunnen gezondheidsoverwegingen minder effectief zijn in het motiveren van mensen. Het is moeilijk om mensen te bewegen zich te wassen en te voldoen aan bepaalde sociale normen (Fewtrell et al., 2005).

De omstandigheden waarin de bewoners van een favela leven beïnvloedt niet alleen de bewoners zelf, maar ook de leefomgeving (Ezeh et al., 2017). De gezondheid van bewoners van sloppenwijken is erg gevoelig voor buurteffecten. Het concept buurteffecten verwijst naar factoren die van invloed zijn op de gezondheid op gemeenschapsniveau onafhankelijk van individuele factoren op huishoudelijk niveau (Ezeh et al., 2017). Zo wees onderzoek naar relevante gezondheidsverschillen in een specifieke sector van de stad Rio uit dat eigenschappen van de woonomgeving contextueel van invloed kunnen zijn op de gezondheid (Butala et al., 2010). Dit houdt in dat de bewoners van sloppenwijken collectief baat hebben bij interventies, maar dit betekent ook dat de buurt als collectief zich moet aanpassen om de gemaakte interventies te laten slagen. Dat dit mogelijk is, blijkt onder andere uit onderzoek van Butala et al. Hierbij is gepoogd de leefomstandigheden in de sloppenwijken in India te verbeteren. Per individueel huishouden is er een verbinding gemaakt met watervoorzieningen en is er riolering aangelegd, er is drainage van regenwater, de toegangswegen zijn bestraat, er is beheer van afval en er is straatverlichting. Dit liet een statistisch significante afname zien in de overdracht van watergebonden ziekte, zoals infectieuze diarree en malaria. Bij de aangepakte sloppenwijken in India daalde de incidentie van infectieuze diarree van 32% voor interventie tot 14% na interventie. Bij exclusie van mug gerelateerde ziektes, zoals malaria, is er nog steeds een statistisch significante reductie van 25% naar 10 % (Butala et al., 2010). Een dergelijke aanpak in andere sloppenwijken zou een aanzienlijke bijdrage kunnen leveren in de toename in wereldwijde slum health.

Conclusie

De WHO heeft in het jaar 2000 acht doelen opgesteld om de armoede in de wereld in de komende vijftien jaar te verminderen. In deze Millennium Development Goals (MDG) wordt onder andere gesteld dat iedereen toegang moet krijgen tot de basisbehoeften die nodig zijn om te kunnen overleven, zoals gesteld in MDG-7. Infectieuze diarree als gevolg van een gebrek aan schoon drink water en beperkte toegang tot sanitaire voorzieningen leidt op dit moment tot zo'n 1,7 miljoen doden per jaar (Prüss-Üstün & Corvalán, 2006). Een groot deel van dit dodental vindt plaats onder kinderen tot de leeftijd van vijf jaar. Dit omdat hun immuunsysteem nog niet dusdanig ontwikkeld is in combinatie met ondervoeding en uitdroging door de opgelopen infecties (Prüss-Üstün & Corvalán, 2006).

Samen met het doel om in 2015 iedereen te voorzien van basisbehoeften, heeft de WHO ook een doel gesteld met betrekking tot kindersterfte, namelijk MDG-4: het terugdringen van kindersterfte. Wat betreft infectieuze diarree, een van de belangrijkste oorzaken van kindersterfte op die leeftijd, zou toegang tot voldoende schoon drinkwater en sanitaire voorzieningen elk jaar de dood van meer dan 2 miljoen kinderen kunnen voorkomen en daarmee een belangrijk doel van deze MDG helpen bereiken.

Fysieke interventies kunnen gericht worden op watervoorziening, sanitaire voorzieningen en puntsgewijze methoden om water te ontsmetten (Ezeh et al., 2017). Met deze interventies kan de incidentie van infectieuze diarree al voor een groot deel worden teruggedrongen, zoals ook bleek bij de casestudie in India (Butala et al., 2010). Wat betreft de besmetting van waterbronnen in huis zouden verontreinigde waterbronnen moeten worden behandeld en zou educatie over persoonlijke hygiëne, zoals handen wassen, nog verdere successen kunnen boeken. Hierdoor zullen er minder ziekteverwekkers in de watervoorziening terecht komen en zal de faeco-orale overdracht van ziekteverwekkers tot een minimum worden beperkt.

Geen enkele interventie zal zoveel positieve gevolgen hebben voor de nationale ontwikkeling en de volksgezondheid als het aanbod van veilig drinkwater en de juiste verwijdering van menselijke uitwerpselen. Door de bewoners toegang te geven tot sanitaire voorzieningen en goed hygiënisch gedrag aan te leren zou de vicieuze cirkel van faeco-orale contaminatie van water doorbroken kunnen worden. Dit zal resulteren in een betere gezondheid van de kinderen die opgroeien in de sloppenwijken en een afname in de kindersterfte.

6. Integratie

In hoofdstuk 2 tot en met 5 zijn disciplinaire onderzoeken gepresenteerd naar de interactie tussen de favela's van Rio de Janeiro en haar bewoners. Allereerst zullen de *common grounds* van de disciplines besproken worden en mogelijke conflicten besproken. Deze conflicten worden aan de hand van de interdisciplinaire methode opgelost. De technieken om de conflicten op te lossen die zijn gebruikt zijn herdefinitie, extensie en transformatie van Allen Repko en Rick Szostak (Repko & Szostak, 2017). Bij herdefinitie worden concepten uit de verschillende disciplines gemodificeerd om een tot een nieuwe inclusieve definitie te komen. Transformatie is een techniek waarbij concepten tegenover elkaar gezet worden om hier een continuüm van te maken. Bij de techniek extensie wordt een begrip of theorie opgerekt dan wel uitgebreid waardoor het elementen bevat die door andere disciplines zijn geïdentificeerd. Updating is een techniek die niet in de interdisciplinaire methode van Repko en Szostak (2017) voorkomt. Deze techniek is gedurende het interdisciplinaire onderzoek op deze manier benoemd om een conflict op te lossen, wat met de interdisciplinaire methode niet adequaat en compleet had gekund. Met deze techniek wordt een concept, dat nog uitgaat van gedateerde aannames, aangepast aan de hand van actuele bevindingen. Ten slotte worden de geïntegreerde inzichten uitgezet als de *more comprehensive understanding* van dit onderzoek aan de hand van het ecologisch systeemmodel (Bronfenbrenner, 1977) door middel van extensie.

6.1 Common Ground

6.1.1 Bottom-up

Vanuit zowel de discipline Internationale Betrekkingen als Sociale Geografie wordt geanalyseerd hoe de *grassroot* bewegingen zich in de favela's in Rio ontwikkelden. Uit de historische analyse vanuit de discipline Internationale Betrekkingen blijkt dat wanneer het doel is om de leefomstandigheden in de favela's te verbeteren het belangrijk is om als autoriteiten de interactie met de favela-bewoners en hun bottom-up initiatieven aan te gaan. De strategische kennis die de Braziliaanse militairen tijdens de vredesmissie in Haïti hadden opgedaan werd in Rio toegepast door de rol van het leger in de favela's te vergroten. De Academicus Müller beargumenteerd dat zowel in de vredesmissie in Haïti als in het optreden van de Braziliaanse regering in hun eigen hoofdstad Rio de *Clear-Hold-Build* strategie werd gebruikt. Deze strategie richt zich eerst op het aanpakken van conflict bevorderende individuen, in het geval van de favela's de bendeleden. In de tweede fase wordt gepoogd de controle te behouden door de creatie van een politie-eenheid, de *Unidades de Politica Pacificadora*. De UPP maakte gebruik van *pontos fortes*. *Pontos fortes* zijn strategisch gekozen plekken waar vanuit

kortdurende conflictinterventies worden verricht. Deze twee fases worden doorlopen om bij de belangrijkste derde fase te komen: het opbouwen van een sterke gemeenschap. In Rio zette de UPP zich in voor het stimuleren van hechte relaties tussen de autoriteiten en haar bewoners, onder andere door het creëren van werkgelegenheid en infrastructuur. Het is onmogelijk om een veilig leefklimaat te creëren als dat volledig vanaf boven wordt opgelegd. De Braziliaanse autoriteiten beseften het belang van lokale initiatieven en grassroot-organisaties.

Vanuit de discipline Sociale Geografie is uit literatuuronderzoek gebleken dat verschillende vormen van burgeroverleg, participatieve planning en participatieve budgeteringsmodellen, die ontwikkeld zijn in Latijns-Amerikaanse steden, nu als inspiratiebron dienen voor de rest van de wereld. Daarnaast komt uit de literatuur naar voren dat de lokale gemeenschap nauwelijks betrokken wordt bij het proces van het favela-toerisme in Rio de Janeiro en op dit gebied weinig burgerparticipatie is.

Door middel van de techniek van herdefinitie is de term ‘bottom-up’ geformuleerd, die zowel de term *grassroots* als de term burgerparticipatie dekt. In de discipline Internationale Betrekkingen is de term *grassroot* organisaties gebruikt om de organisaties te beschrijven die vanuit kleine initiatieven toewerken naar grootschalige veranderingen. Deze term komt dicht in de buurt van de term *burgerparticipatie* die door het Sociale Geografische stuk wordt beschreven. Onder bottom-up ontwikkelingen verstaan de beide disciplines dat bij dergelijke ontwikkelingen vanuit burgers en lokale initiatieven grotere tendensen worden gevormd.

6.1.2 Slum vs Favela

Uit de literatuurstudies van de vier disciplines is gebleken dat er een stigma zit rond het hebben van favela's. Google heeft in april 2011 het woord favela verwijderd van de kaart van Rio de Janeiro op Google Maps, nadat stadsambtenaren hadden aangegeven dat het teveel bekendheid zou geven aan de favela's. Het blijkt dat de term *slum* tot een conflict leidt. Er is binnen de vier disciplines geen overeenstemming over welke term het best kan worden gebruikt.

Bij de Internationale Betrekkingen komt het stigma rond deze term naar voren in het volgende inzicht: de Braziliaanse overheid heeft weerstand tegen een directe vergelijking tussen de favela's in Rio en de problematiek die zich afspeelt in Haïti. Ondanks dat er een verband is tussen de pacificerings-aanpak in Rio's favela's en de strategieën die door Braziliaanse militairen in Haïti werden toegepast om controle te krijgen over territorium, ziet de Braziliaanse overheid geen directe vergelijking tussen de conflicten in de slums in Haïti en die in de favela's in Rio. Om de weerstand tussen de vergelijking weg te nemen is het nodig om in plaats van de term slum of favela te spreken van informele huisvesting.

Sociale Geografie gebruikt in de literatuur zowel de term slum als favela. De term favela is de lokale uitdrukking die in Brazilië wordt gebruikt voor informele huisvesting. Binnen de Sociale Geografie wordt gesteld dat de term slum negatieve associaties opwekt. Deze negatieve associaties zijn zowel lokaal in Rio de Janeiro bij de middenklasse, als het gaat om de term favela, als op internationaal niveau als gesproken wordt over slums. Het is daarom beter om voortaan te spreken over informele huisvesting. Daarnaast stelt Sociale Geografie dat deze negatieve associaties niet toepasbaar zijn op alle favela's in Rio de Janeiro.

In de Pedagogische Wetenschappen wordt gesproken over drukbevolkte gebieden met slechte leefomstandigheden, wanneer men spreekt over de favela's van Brazilië. De woorden favela en slum worden afwisselend gebruikt, omdat zowel favela als slum oftewel sloppenwijken een beschrijving van de context zijn, met omgevingsfactoren die er een rol kunnen spelen. De Pedagogische Wetenschappen houdt zich in het huidige onderzoek bezig met de inhoud van de context en niet zozeer met de benaming ervan.

Binnen de Geneeskunde worden de woorden favela, slum en sloppenwijk gezien als synoniemen van elkaar. Er wordt hierbij wel specifiek gekeken naar de slum health: het onderzoeken van de gezondheid van sloppenwijken als een apart onderwerp dat los staat van armoede en gezondheid. Dit zal helpen bij de ontwikkeling van interventies die de unieke uitdagingen voor de gezondheid aanpakken die voortkomen uit de gedeelde buurten van deze dichtbevolkte stedelijke omgeving. Het enige onderscheid dat binnen de Geneeskunde wordt gemaakt is dus sloppenwijk of niet-sloppenwijk. Hierbij zit er een negatieve connotatie aan het woord sloppenwijk. De negatieve associaties zijn hierbij niet vreemd. Het gaat grotendeels om illegale wijken met een slechte leefomgeving, namelijk met ontoereikende toegang tot schoon water, ontoereikende toegang tot sanitaire voorzieningen en andere infrastructuren, slechte kwaliteit van huisvesting, overbevolking en een onveilige woonstatus. Als gevolg hiervan ontstaan veel problemen met de gezondheid van de bewoners.

Conflict ontstaat tussen de positieve connotatie van de disciplines Sociale Geografie, de terughoudendheid in Internationale Betrekkingen tegenover de neutrale en soms negatieve connotatie van de discipline Pedagogische Wetenschappen en de negatieve connotatie van de discipline Geneeskunde. Dit conflict heeft te maken met het imago wat de favela krijgt door het gebruik van bepaalde benamingen. Het conflict over de positieve en negatieve connotatie wordt door middel van de techniek van transformatie opgelost. Hierbij wordt de positieve connotatie recht tegenover de negatieve connotatie gezet om zo een continuüm te creëren. Op deze manier kan de diversiteit aan favela's hier ook op geplaatst worden. Zoals in de inleiding benoemd kent Rio de Janeiro meer dan 600 favela's, die allemaal verschillen van elkaar qua

imago, leefomstandigheden, bevolking en cultuur. Deze diversiteit aan favela's kan worden gezien als een spectrum. Dit spectrum kan worden geplaatst in het continuüm van de termen die gebruikt zijn door de disciplines. Slum is het woord wat de meest negatieve connotatie heeft. Recht daartegenover staat de term informele nederzetting, daartussen kan het favela spectrum geplaatst worden.

6.1.3 Educatie/Voorlichting

Binnen zowel het disciplinaire hoofdstuk van Geneeskunde als binnen het disciplinaire hoofdstuk van Pedagogische Wetenschappen wordt gesteld dat educatie dan wel voorlichting een bijdrage kan leveren in de verbetering van de leefomstandigheden van de bewoners. Vanuit de Geneeskunde blijkt vooral dat bewustwording van persoonlijke hygiëne een positieve bijdrage kan leveren op de overlevingskans van kinderen van de leeftijd van 0-5 jaar. Vanuit Pedagogische Wetenschappen blijkt ook dat educatie een belangrijke rol speelt met betrekking tot kennis over veilige seks, zwangerschap en SOA's. Verder kan het lage opleidingsniveau van het individu en het lage opleidingsniveau van zijn of haar ouders een voorspeller zijn van adolescent zwangerschap en het in aanraking komen met seks op jonge leeftijd.

Deze bewustwording en kennis kan bereikt worden via adequate educatie vanaf vroege leeftijd. Basisbeginselen, zoals bijvoorbeeld handen wassen zullen een positieve bijdrage leveren wanneer ze een gewoonte worden vanaf jonge leeftijd. Adolescenten hebben baat bij seksuele voorlichting en kennis over veilig seks en voorbehoedsmiddelen om zwangerschappen en verspreiding van ziektes te kunnen voorkomen.

Deze common ground biedt niet zozeer een conflict. De disciplines spreken beiden over een vorm van educatie en voorlichting over verschillende concepten en onderwerpen. Met behulp van de techniek extensie wordt de focus van educatie en voorlichting bij beide disciplines uitgebreid, zodat het zowel de bewustwording over hygiëne als seksuele voorlichting omvat.

6.1.4 Urbanisatie

Bij de discipline Geneeskunde is de aanname dat bevolkingsgroei en het verdubbelen hiervan het probleem van de sloppenwijken in stand houdt. Voor het ontstaan van sloppenwijken wordt ervan uitgegaan dat urbanisatie hiervan de oorzaak is. Volgens Sociale Geografie echter is deze aanname niet up-to-date met de huidige (wetenschappelijke) bevindingen. De natuurlijke toename van de bevolking in de steden heeft namelijk een grotere invloed gehad op de bevolkingsgroei dan het netto-effect van migratie. Hoewel in Rio de Janeiro migratie wel de

grootste rol heeft gespeeld aan het begin van het ontstaan van favela's, is over het algemeen bij sloppenwijken de bevolkingsgroei van steden de belangrijkste oorzaak van het ontstaan en het behoud. Hier haakt de discipline Geneeskunde weer op aan. Het inzicht met betrekking tot de hoge bevolkingsgroei in de sloppenwijken is gebaseerd op de hoge kindersterfte. Ouders nemen meer kinderen omdat de overlevingskans van die kinderen laag is. Hierdoor verdubbelt per generatie de populatie van sloppenwijkbewoners. Door middel van de techniek 'updating'⁵, waarbij een aanname van een discipline wordt aangepast naar de actuele (wetenschappelijke) bevindingen van een andere discipline, wordt de aanname van Geneeskunde met behulp van de discipline Sociale Geografie up-to-date. Door deze updating kan het huidige wetenschappelijke onderzoek binnen de Geneeskunde worden versterkt.

6.1.6 Omgevingsfactoren

Omgevingsfactor(en) is een begrip wat herhaaldelijk terugkomt in het huidige interdisciplinaire onderzoek. In het interactieproces tussen de favela en de favela-bewoner zijn er verschillende omgevingsfactoren die een rol spelen. De vier disciplines die bij dit interdisciplinaire onderzoek zijn betrokken houden ieder in verschillende mate rekening met deze omgevingsfactoren. Per disciplinaire deelvraag ligt de focus op andere factoren.

In het geval van de deelvraag vanuit Internationale Betrekkingen naar de interacties die plaatsvinden in het leven in de favela's speelt de internationale gemeenschap een rol. Omdat de sportevenementen de schijnwerpers op Rio de Janeiro richtte voelde de Braziliaanse regering dat de hele wereld meekeek. Het was voor de Braziliaanse autoriteiten van belang om een beeld neer te zetten van een stabiel land, wat vanuit progressief beleid de favela's probeerde te pacificeren. De Braziliaanse autoriteiten deden ervaring op in hun VN-vredesmissie in Haïti en ook de Verenigde Naties kunnen als omgevingsfactor worden gezien. Het feit dat de Brazilianen een leidinggevende functie hebben gekregen in Port-au-Prince heeft invloed gehad op de manier waarop de pacificering plaatsvond op eigen bodem.

Sociale Geografie kijkt naar de wisselwerking van mens en ruimte. In de deelvraag ligt de focus op de beeldvorming en de interactie van de favela's met de leefomgeving. Rio de Janeiro heeft een lange geschiedenis van illegale bezettingen van openbare en particuliere grond. Dit komt door de demografische druk, die verergerd wordt door de toenemende armoede in de stad en de afwezigheid van geschikte alternatieven voor nederzettingen en huisvesting van arme gezinnen. Het Favela Bairro Program heeft echter de leefomstandigheden van de

⁵ de techniek 'updating' is een techniek die door ons is ontwikkeld om dit conflict te kunnen oplossen

inwoners van de favela's de afgelopen jaren verbeterd. Door middel van infrastructurele verbeteringen en voorzieningen is het uiteindelijke doel om de favela's te integreren in sociale, economische buurten en hiermee de favela's te transformeren tot formele buurten.

Omgevingsfactoren spelen in de Pedagogische Wetenschappen een rol in het gedrag en de ontwikkeling van het individu. De sociaalwetenschappelijke theorie van Bronfenbrenner (1977) is een van de theorieën die de invloed van de omgeving beschrijft. Het is ook belangrijk om te benadrukken dat tussen de omgeving en het individu een wederzijdse interactie bestaat. Deze interacties spelen zich af op verschillende lagen, met een verschillende mate van impact. Zo heeft de interactie tussen een ouder en een individu bijvoorbeeld een sterkere invloed dan de interactie tussen de landelijke politiek en het individu. Elke omgevingsfactor heeft een andere invloed op het individu, maar een samenstelling van omgevingsfactoren kan ook een hogere mate van invloed uitoefenen op het gedrag. Omgevingsfactoren en gedrag hebben een nauwe relatie en worden in de Pedagogische Wetenschappen in acht genomen tijdens onderzoek. Dit kunnen factoren zijn die ver van het individu af staan en een lichtere invloed hebben dan factoren die dicht bij het individu staan met een sterkere invloed.

Geneeskunde kijkt naar hoe de omgeving de lichamelijke gezondheid beïnvloedt. Hier wordt namelijk een kwart van de wereldwijde ziektelast door veroorzaakt. De gezondheid van bewoners van sloppenwijken is erg gevoelig voor buurteffecten. Het concept buurteffecten verwijst naar factoren die van invloed zijn op de gezondheid op gemeenschapsniveau onafhankelijk van individuele factoren op huishoudelijk niveau. Dit houdt in dat de bewoners van sloppenwijken collectief baat hebben bij interventies, maar dit betekent ook dat de buurt als collectief zich moet aanpassen om de gemaakte interventies te laten slagen.

Concluderend kan gesteld worden dat vanuit iedere discipline verschillende omgevingsfactoren een rol spelen op de interacties die plaatsvinden in de favela's tussen bewoners en de omgeving. Wat uit iedere discipline naar voren komt is dat het belangrijk is om zoveel mogelijk omgevingsfactoren te betrekken bij het onderzoek naar deze interacties. Om de rol die de informele huisvesting heeft op het leven van een favela-bewoner en de manier waarop de bewoners de favela's vormen te analyseren is het belangrijk om alle ontwikkelingen en problematiek in een brede context te plaatsen.

6.1.7 Wederzijdse interactie

In dit disciplinaire onderzoek hebben alle vier de disciplines te maken met een wederzijdse interactie tussen de informele huisvesting en de favela-bewoners.

In het geval van Internationale Betrekkingen werd voornamelijk gekeken vanuit het perspectief van de Braziliaanse autoriteiten. De Braziliaanse regering hebben met de opkomst van de sportevenementen, en mede door hun ervaring in de vredesmissie in Haïti, een vernieuwde pacificeringsstrategie. Volgens dit, in ieder geval ogenschijnlijk, progressief beleid is het belangrijk om als autoriteiten een goede band te hebben met de bewoners. Wanneer de vernieuwde politie-eenheden de UPP's conflicten in Rio willen vermijden moeten ze een sterke gemeenschap stimuleren. De Braziliaanse regering wil uitdragen dat lokale initiatieven worden gesteund. De favela-bewoner zou volgens deze vernieuwde aanpak een positieve interactie moeten krijgen met de wijk waar hij woont. Een kanttekening bij het progressieve beleid is de selectiviteit van de Braziliaanse regering in het opknappen van de favela's. De wijken die minder in het zicht komen bij de sportevenementen, hebben minder prioriteit. Bepaalde wijken krijgen voornamelijk veel aandacht en er vindt een *militarized gentrification* plaats. Gentrificatie vindt plaats wanneer een wijk dermate opknapt dat het zich richt op een nieuwe demografie en de oorspronkelijke bewoners worden buitengesloten in deze ontwikkelingen. Dit proces vindt plaats in Rio, onder de dwang van het leger en politie-eenheden.

In het geval van Sociale Geografie vindt vanuit het perspectief van de stad Rio de Janeiro de volgende wederzijdse interactie plaats, namelijk de negatieve opvattingen over de favela's die de bestaande vooroordelen en self-segregation versterken. Het leidt tot een toenemende homogenisering en segmentering van de stad. Echter is ook een geïdealiseerde identiteit aan te wijzen van de favela, alleen is deze positie op dit moment ondergeschikt aan de negatieve associaties.

De theorie die herhaaldelijk terugkomt in het disciplinaire onderzoek van de Pedagogische Wetenschappen is de ecologische systeemtheorie van Bronfenbrenner (1977). Deze theorie beschrijft een wederzijdse interactie tussen individu en omgeving die een invloed heeft op het gedrag en de ontwikkeling van het individu. Hierbij wordt met wederzijdse interactie bedoeld dat de omgeving een effect heeft op het individu, maar ook vice versa. Mensen zijn actief in het vormgeven van hun eigen omgeving en hebben hiermee ook zeggenschap in hun eigen ontwikkeling.

Binnen de discipline Geneeskunde zijn de omstandigheden waarin de bewoners van een favela leven niet alleen van invloed op de bewoners zelf, maar ook op de leefomgeving. Hoofdzakelijk leiden een tekort aan schoon water, sanitaire voorzieningen en hygiëne tot besmetting. Herhaaldelijke besmetting leidt weer tot verminderde opname van voedingsstoffen en ondervoeding. En de ondervoeding leidt op haar beurt weer tot hogere risico's op infectie, maar dus ook tot mortaliteit. Over het algemeen, bepaalt het gebrek aan toegang tot adequate

sanitaire voorzieningen de vervuilingsgraad van water. Op die manier beïnvloeden het gebrek aan toegang tot veilig drinkwater en adequate sanitaire voorzieningen de manier van blootstelling in de gemeenschap. De vicieuze cirkel van armoede omvat herhaalde en massale blootstelling aan verschillende enterische pathogenen.

Deze wederzijdse interacties tussen favela's en de bewoners vinden plaats op verschillende schalen en verschillende lagen. Met behulp van de techniek herdefinitie wordt het bij begrip omgevingsfactoren de aandacht gelegd op het meer inclusief maken van de verschillende schalen waarop deze factoren te vinden zijn. Op deze manier worden de actoren, onafhankelijk van de schaal waaruit gekeken wordt, allemaal meegenomen worden als omgevingsfactoren die interacties hebben met het individu of de bewoners. Een methode om deze schalen te kunnen schematiseren, is met behulp van het ecologisch systeemmodel van Bronfenbrenner (1977). Hier wordt verder op ingegaan in de *more comprehensive understanding*.

6.1.8 Het ecologisch systeemmodel van Bronfenbrenner

Het ecologisch systeemmodel van Bronfenbrenner beschrijft een wederzijdse relatie tussen individu en zijn of haar omgeving op verschillende contextuele systemen, waarbij omgevingsfactoren een rol spelen bij de ontwikkeling en het gedrag (Bronfenbrenner, 1977; Bronfenbrenner & Morris, 1998). Deze omgevingsfactoren worden geschematiseerd in vijf lagen, namelijk microsysteem, mesosysteem, exosysteem, macrosysteem en chronosysteem. Wat deze systemen omvatten en hoe deze schematisering wordt toegepast zal nader behandeld worden in de *more comprehensive understanding*.

Vanuit de Internationale Betrekkingen werden de termen 'macro' 'meso' en 'micro' als andere schaalindelingen gezien dan in onder andere de discipline Pedagogische Wetenschappen. Het macroniveau speelt zich af tussen staten en internationale organisaties, het mesoniveau zijn de interacties tussen nationale autoriteiten en de bevolking en het microniveau zijn de individuele relaties. Om dit onderscheid duidelijk te maken wordt er bij Internationale Betrekkingen gesproken over niveaus zoals toegepast in de schaalindeling en bij de ecologische lagen van Bronfenbrenner's theorie zal er gesproken worden over systemen. Het besef van verschil in schaalgebruik kan nieuwe inzichten opleveren voor deze discipline, net als dat het een aanvulling kan zijn op het ecologisch systeemmodel. Daarnaast geeft het systeem van Bronfenbrenner ook de ruimte voor eventuele aanvulling of eigen invulling vanuit verschillende disciplines bij vervolgonderzoek.

Met behulp van extensie wordt de theorie van Bronfenbrenner toegepast op het gehele interdisciplinaire onderzoek. De systematische weergave van de contextuele lagen kunnen gebruikt worden om de common grounds een plaats te geven in het ecologische systeem en ze op deze manier in kaart te brengen. Ook beschrijft Bronfenbrenner een wederzijdse interactie tussen individu en omgeving, wat deze theorie nog meer gepast maakt om te betrekken bij dit interdisciplinair onderzoek. In de *more comprehensive understanding* is deze theorie toegepast op alle *common grounds* die gevonden en besproken zijn.

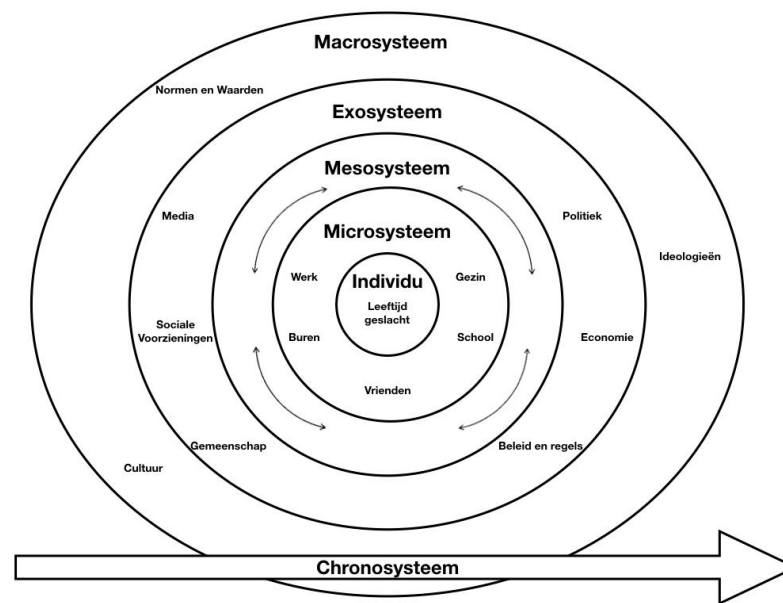
6.2 More comprehensive understanding

In het huidige literatuuronderzoek zijn de de betrokken disciplines Internationale Betrekkingen, Sociale Geografie, Pedagogische Wetenschappen en Geneeskunde het eens dat er een wederzijdse interactie plaatsvindt tussen de favela's en haar bewoners. Deze interactie bestaat op verschillende niveaus en verschillende schalen. Om de hoofdvraag: "*Hoe kan de interactie tussen de favela's in Rio de Janeiro en haar bewoners in kaart worden gebracht?*" te kunnen beantwoorden, zal de Ecologische Systeemtheorie van Bronfenbrenner (1977) worden toegepast. Deze sociaalwetenschappelijke theorie beschrijft de interactie tussen een individu en zijn of haar omgeving, en andersom. Door het gehele model bestaat de wederzijdse interactie dus. De essentie van deze theorie is dat het gedrag van een individu wordt bepaald door omgevingsfactoren, maar ook dat het individu weer een impact heeft op zijn of haar omgeving. In dit deel van het onderzoek zal de theorie van Bronfenbrenner met behulp van extensie worden uitgebreid om deze toepasbaar te maken op elementen die door de betrokken disciplines zijn geïdentificeerd als common grounds. Deze toepassing zal dienen als schematische weergave van deze common grounds. Aan de hand van het bio-ecologisch model van Bronfenbrenner kunnen de verschillende soorten interacties tussen de favela's en haar bewoners worden georganiseerd op de contextuele lagen die worden beschreven in het model.. Op deze manier een sociaalwetenschappelijke theorie toegepast worden op meerdere disciplines (Repko & Szostak, 2017),

Om het ecologisch systeemmodel op de favela's in Rio de Janeiro en haar bewoners toe te kunnen passen, zal eerst een uitleg over de theorie worden gegeven en zal worden beargumenteerd, waarom deze theorie overkoepelend werkt in dit onderzoek. Figuur 3 is een schematische weergave van het model.

De omgevingsfactoren waar een individu mee te maken krijgt worden gecategoriseerd in lagen die met elkaar verbonden zijn (Bronfenbrenner, 1977). Deze lagen zijn het micro-, meso-, exo-, macro en chronosysteem (Bronfenbrenner, 1977; Bronfenbrenner, 1979;

Bronfenbrenner & Morris, 1998). In het microsysteem liggen de meest proximale actoren, waar het individu direct mee in contact staat. In het mesosysteem vinden de interacties tussen actoren in het microsysteem plaats. In het exosysteem liggen de sociale contexten die het kind niet direct omvatten, maar wel een invloed uitoefenen op het individu. Het macrosysteem is nog breder. Hierin liggen actoren als wetten en culturele waarden en normen. Op het chronosysteem vallen actoren op de tijdsdimensie. Dit kunnen veranderingen zijn of actoren die juist constant zijn gebleven.

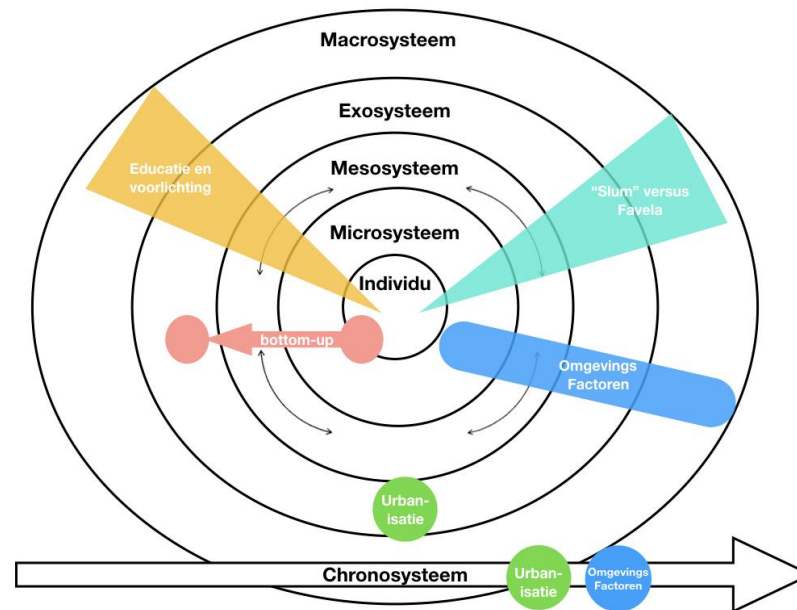
Figuur 3: Systematische weergave van het ecologisch systeemmodel

Het ecologisch systeemmodel is een sociaalwetenschappelijke theorie die geschikt is om de disciplinaire inzichten en de common grounds van deze inzichten op toe te passen. Het is een beschrijving van een systematische indeling van contextuele lagen, waarin zowel de rol van het individu als de omgevingsfactoren opgenomen zijn. De wederzijdse interactie tussen individu en omgeving komen in alle disciplinaire inzichten naar voren. Aan de hand van extensie, waarbij de theorie en de aannames die ten grondslag liggen aan een theorie worden uitgebreid zodat het elementen bevat die door andere disciplines zijn geïdentificeerd (Repko & Szostak, 2017) zullen de omgevingsfactoren in kaart gebracht kunnen worden.

6.2.1 Ecologisch Systeemmodel toegepast

De common grounds van de disciplinaire inzichten zijn eerder in dit hoofdstuk besproken. In de common grounds komen verschillende factoren naar voren. Dit zijn omgevingsfactoren van de favela's die een invloed uitoefenen op de bewoners van de favela's en de factoren van de

bewoner die een invloed uitoefenen op de favela's. De common grounds kunnen in het ecologisch systeemmodel worden gevisualiseerd. Figuur 4 is hier een weergave van.

Figuur 4: Common grounds toegepast op het ecologisch systeemmodel

In het model is te zien dat er een common ground is die over elke dimensie is verspreid. Dit is de common ground 'omgevingsfactoren'. Zoals eerder benoemt is deze common ground te vinden op alle lagen, omdat het model is opgebouwd om deze omgevingsfactoren te kunnen indelen. Twee common grounds die het individu betrekken zijn verspreid zijn over elk systeem, met uitzondering van het chronosysteem. Dit zijn de common grounds 'slum' versus favela en educatie en voorlichting. Deze common grounds zijn niet in het chronosysteem geplaatst, omdat tijdens het huidige onderzoek de tijdsdimensie voor deze twee actoren niet aan bod zijn gekomen.

De common ground die voorkomt op elk systeem en het individu betreft is 'slum' versus favela. Het 'slum' versus favela debat kan ook worden gezien als een aspect van imago. Hierbij gaat het om de benaming die wordt gebruikt om een favela aan te duiden en wat voor associaties dit oproept bij de inwoners. Voor de bewoner die in een favela leeft roept het gebruik van de term slum negatieve associaties op. Dit zal dan ook niet op prijs gesteld worden. Dit individu kan de woordkeuze zelf bepalen (individueel), dit direct horen (micro- en mesosysteem) en/of terugzien in de media (exosysteem). Ook op cultureel en mondiaal niveau heeft de keuze van het gebruik van het woord favela of een vervangwoord ervan een positieve, neutrale of negatieve connotatie (macrosysteem).

Educatie en voorlichting is de tweede common ground die het individu en alle systemen betreft, wederom met uitzondering van het chronosysteem. Het individu wordt geïnformeerd of leert van directe bronnen (microsysteem), zoals ouders, school, vrienden, familie enzovoorts. De communicatie tussen school en ouders is een voorbeeld van actoren die op het mesosysteem een invloed hebben op het individu. Politiek, onderwijs protocollen en schoolbeleid bepalen onder andere het recht op en de inhoud van onderwijs (exosysteem). Ook culturele waarden en normen hebben hier een invloed op (macrosysteem), door bijvoorbeeld te stellen wat wel en niet geacht wordt als gepaste onderwerpen. Zaken als handen wassen als basisprincipe voor hygiëne en veilige seks om zwangerschap en verspreiding van seksueel overdraagbare aandoeningen te voorkomen zijn onderwerpen die aangeleerd moeten worden. Om dit succesvol te faciliteren zijn bovenstaande systemen betrokken.

Urbanisatie biedt actoren op het exosysteem en het chronosysteem. Door de tijd heen is de kijk op het ontstaan van urbanisatie veranderd (chronosysteem). Voor de jaren zeventig werd beweerd dat door het creëren van betere leefomstandigheden op het platteland, de migratie naar steden geremd zou worden. In Rio de Janeiro echter heeft natuurlijke toename van de bevolking een grotere invloed gehad op de bevolkingsgroei in steden dan het netto-effect van migratie (exosysteem).

Bottom-up is de common ground die in het systeem als een beweging van individu en microsysteem naar het exosysteem werkt. De bottom-up movement begint als acties die worden ondernomen door het individu en de directe omgeving met het blik op verandering op actoren die in het exosysteem liggen. Bottom-up als common ground heeft een bijzondere plek in het systeem. De bottom-up movement werkt vanuit het individu en de directe omgeving om veranderingen in het exosysteem te kunnen behalen. Wanneer het doel is om de leefomstandigheden in de favela's te verbeteren is het belangrijk om als autoriteiten de interactie met de bewoners van de favela's aan te gaan. De Braziliaanse pacificerings-strategie die vorig decenium opkwam laat zien dat de Braziliaanse autoriteiten de invloed van bottom-up organisaties steeds meer door krijgen.

Concluderend, kan gesteld worden dat de besproken common grounds moeilijk op een systeem te plaatsen zijn. De verschillende schalen waarop de disciplines zich richten is hier een van de oorzaken voor. Verder is ook te zien dat common grounds dynamisch kunnen zijn, zoals de bottom-up movement of dat ze veel omvattend zijn zoals 'slum' versus favela. Ook dit maakt het schematiseren van deze omgevingsfactoren interessant voor de betrokken disciplines, omdat op deze manier weer mogelijkheden voor inclusie van andere perspectieven tot stand komen.

7. Discussie

In dit interdisciplinaire onderzoek is gekeken naar de effecten en gevolgen van de favela's in Rio de Janeiro op de bewoners, maar ook van de bewoners op de favela's, aan de hand van de volgende hoofdvraag;

Hoe kan de interactie tussen de favela's in Rio de Janeiro en haar bewoners in kaart worden gebracht?

Om tot een antwoord te komen zijn door middel van literatuuronderzoek geïntegreerde inzichten verkregen vanuit de disciplines Internationale Betrekkingen, Sociale Geografie, Pedagogische Wetenschappen en Geneeskunde. Uit deze inzichten is uiteindelijk een *more comprehensive understanding* ontstaan. Hieruit blijkt dat de betrokken disciplines het met elkaar eens zijn over een wederzijdse interactie. Deze interactie bestaat op verschillende niveaus en schalen en is aan de hand van het ecologische systeemmodel van Bronfenbrenner (1979) in kaart gebracht.

In het chronosysteem is de door de tijd heen veranderde blik op urbanisatie te plaatsen. Kijkend op het hoogste schaalniveau, dat van het macrosysteem, is de wisselwerking van drie aspecten aan te wijzen, die van de positieve, neutrale of negatieve connotatie van de term favela die speelt op cultureel en mondiaal niveau. Daarnaast hebben culturele waarden en normen invloed op educatie en voorlichting in de favela's. Het slum versus favela debat vindt plaats in het exosysteem door de verspreiding van de al dan niet positieve beeldvorming in de media. Urbanisatie vindt daarnaast door migratie en bevolkingsgroei ook op dit niveau plaats. Het laatste aspect op dit niveau met betrekking tot interactie is educatie en voorlichting die door middel van de politiek, onderwijs protocollen en schoolbeleid wisselwerking heeft met de favela op dit schaalniveau. In het mesosysteem vindt net als in alle lagen het debat plaats van de term slum versus favela. Op dit schaalniveau vindt de interactie plaats tussen het al dan niet horen van de negatieve connotatie bij de inwoner van de favela. De communicatie tussen school en ouders is een actor die op het mesosysteem een invloed heeft op het individu. Onder het microsysteem valt ook het debat van de positieve of negatieve connotatie van de term slum versus favela, evenals in het mesosysteem vindt hier het al dan niet horen van de term plaats. De interactie over het uitwisselen van informatie tussen ouders, school, vrienden, familie en de favela bewoner vindt ook op dit niveau plaats. Op het laagste niveau staat het individu, de favela inwoner, centraal. De interactie tussen de favela bewoner en de omgeving, is hier te situeren. De kern van de bewoner, de persoonskenmerken van het individu, is ook een aspect die hieronder valt en niet vergeten mag worden.

In dit onderzoek is ervoor gekozen om een hoofdvraag te formuleren waarmee het goed haalbaar was om voor iedere discipline een deelvraag te formuleren. De veelomvattendheid van de hoofdvraag heeft er in dit onderzoek voor gezorgd dat de vier disciplines ieder veel ruimte kregen voor eigen invulling van de deelvraag. Aan de ene kant werd er zo per discipline de mogelijkheid gegeven om een voor die discipline relevante vraag te onderzoeken, welke zorgde voor een duidelijk en specifiek antwoord. Aan de andere kant heeft de breedte van de hoofdvraag ervoor gezorgd dat het integratieproces een lastig proces was. In verder interdisciplinair onderzoek zou het onderwerp in de hoofdvraag al meer afgebakend kunnen worden, om zo het onderzoek te vergemakkelijken. Desalniettemin is deze hoofdvraag er uiteindelijk wel in geslaagd om verschillende factoren, die de interacties tussen de favela's en haar bewoners beïnvloeden, in kaart te brengen.

Daarnaast is er in dit onderzoek gebruik gemaakt van uiteenlopende disciplines. Hierdoor ging er redelijk wat tijd zitten in het vinden van voldoende samenhang. Door middel van de methode van Repko en Szostak (2017) voor interdisciplinair onderzoek kon er tussen de verschillende disciplines uiteindelijk genoeg samenhang worden gevonden. Het verenigen van de verschillende inzichten was een lastig proces, maar het heeft veel inzichten opgeleverd die nuttig zijn voor vervolgonderzoek. Mogelijke implicaties worden hieronder besproken.

Nu deze hoofdvraag en deelvragen zijn beantwoord heeft dit geleid tot meer inzicht in hoe iedere discipline onderzoek doet naar de favela's in Rio de Janeiro. Bij dit onderzoek kwamen er enkele conflicten en overeenkomsten naar voren. Om toch een algeheel beeld te kunnen krijgen van de interacties die plaatsvinden in de favela's in Rio de Janeiro zijn de inzichten van de vier uiteenlopende disciplines zijn gevisualiseerd door middel van de theorie van Bronfenbrenner. De applicatie van het ecologisch systeemmodel van Bronfenbrenner heeft de inzichten van deze discipline in een nieuw licht geplaatst. Voor vervolgonderzoek naar een specifieke situatie in de favela's kan deze theorie wederom toegepast worden. Zoals in de inleiding al is gesteld vinden er vele interacties plaats tussen de favela's en haar bewoners. Het in kaart brengen van deze interacties vereist een aanpak die niet alleen kijkt naar het sociaal-economische of het politieke aspect. In dit onderzoek wordt 'slechts' door vier disciplines gekeken, terwijl het leefsysteem van de bewoners van de favela's veel complexer is dan alleen deze vier disciplines. Deze onderzoeksvraag betreft een onderwerp dat zich bevindt op meerdere contextuele lagen. De favela is op zichzelf een onderwerp dat vanuit verschillende perspectieven benaderd moet worden. Zo is een favela een geheel aan gebieden op een kaart van Rio de Janeiro, maar ook bestaat de favela uit de bewoners. In het leven van favelabewoners spelen er hiërarchieën zoals die in een drugsbende een belangrijke rol, maar er is ook

een interactie tussen de favela bewoners en de Braziliaanse regering. De favela's hebben een geschiedenis en een cultuur die een rol spelen in de omgeving en in het leven van de bewoner. De bewoner is een individu dat leeft in een gebied, maar ook een individu met een context, zoals bijvoorbeeld een gezin, cultuur, gezondheid. De problematiek rondom de favela is dermate complex, dat het onvoldoende door deze vier disciplines in kaart kan worden gebracht. De genoemde dimensies van het zijn van een favela bewoner zorgen voor een complexiteit van het probleem. Om een completer beeld te kunnen krijgen van de reeds onderzochte interacties omtrent de favela's en haar bewoners zouden disciplines zoals Culturele Antropologie, Psychologie, Sociologie en Criminologie ook een nuttige bijdrage kunnen leveren. Wanneer er door andere disciplines ook gekeken zal worden naar favela's zou het systeemmodel van Bronfenbrenner gebruikt kunnen worden om de nieuw vergaarde inzichten aan op te hangen om zo een nog completer beeld te kunnen creëren van de interacties die plaatsvinden in een favela.

8. Literatuurlijst

Literatuur Hoofdstuk 1

Alves, F., Franco, C., & de Queiroz Ribeiro, L. C. (2008). Urban segregation and school backwardness in Rio de Janeiro. *Cepal review*, 94, 129-144

Butala, N. M., VanRooyen, M. J., & Patel, R. B. (2010). Improved health outcomes in urban slums through infrastructure upgrading. *Social Science and Medicine*, 71(5), 935–940. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2010.05.037>

Catalyst Communities (2015) Why We Should Call Them Favela's verkregen van <http://catcomm.org/call-them-favela's/>

Ezeh, A., Oyebode, O., Satterthwaite, D., Chen, Y. F., Ndugwa, R., Sartori, J., ... Lilford, R. J. (2017). The history, geography, and sociology of slums and the health problems of people who live in slums. *The Lancet*, 389(10068), 547–558. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)31650-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)31650-6)

Prüss-Üstün, A., & Corvalán, C. (2006). Preventing Disease Through Healthy Environments: Towards an estimate of the environmental burden of disease. *World Health*, 12(2), 1–106. <https://doi.org/10.1590/S1413-41522007000200001>

Repko, A. F. & Szostak, R. (2017). *Interdisciplinary research: Process and theory*, 3rd ed. Los Angeles: Sage.

Riley, L. W., Ko, A. I., Unger, A., & Reis, M. G. (2007). Slum health: Diseases of neglected populations. *BMC International Health and Human Rights*, 7, 1–6. <https://doi.org/10.1186/1472-698X-7-2>

UN Habitat (n.d.). *The Challenge*. Verkregen van <http://mirror.unhabitat.org/content.asp?typeid=19&catid=10&cid=928>

UN-Habitat, (2004) The challenge of slums: Global report on human settlements 2003, *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 15,337-338.
doi:10.1108/meq.2004.15.3.337.3

Williamson, T. (2015). A City Planner Responds: What is a Favela? Verkregen van <http://catcomm.org/planner-on-favela/>

World Health Organization (2018). *Slum upgrading*. Verkregen van <http://www.who.int/sustainable-development/cities/strategies/slum-upgrading/en/>

Watts, J., & Gibson, O. (2013, December 05). World Cup: Rio favela's being 'socially cleansed' in runup to sporting events. Retrieved October 28, 2018, from <https://www.theguardian.com/world/2013/dec/05/world-cup-favela's-socially-cleansed-olympics>

World Health Organization. (2016, August 04). Slum upgrading. Retrieved October 28, 2018, from <http://www.who.int/sustainable-development/cities/strategies/slum-upgrading/en/>

Literatuur Hoofdstuk 2

Finazzi, J. F. (2018). *The Global Making of Policing: Postcolonial Perspectives*.

Harig, C. (2015). Synergy effects between MINUSTAH and public security in Brazil. *Brasiliana-Journal for Brazilian Studies*, 3(2), 142-168.

Hoelscher, K., & Norheim-Martinsen, P. M. (2014). Urban violence and the militarisation of security: Brazilian 'peacekeeping' in Rio de Janeiro and Port-au-Prince. *Small Wars & Insurgencies*, 25(5-6), 957-975.

Huchzermeyer, M. (2002). Informal Settlements: Production and Intervention in Twentieth-Century Brazil and South Africa. *Latin American Perspectives*, 29(1), 83-105.

MINUSTAH Fact sheet United Nations (2010) via
www.un.org/en/peacekeeping/.../minustah/.../minustah_press_factsheet_012011.pdf

Müller, M. M. (2016). Entangled pacifications: Peacekeeping, counterinsurgency and policing in Port-au-Prince and Rio de Janeiro. In *The Global Making of Policing* (pp. 97-115). Routledge.

Prouse, C. (2016). Framing the World cUPP: competing discourses of favela pacification as a mega-event legacy in Brazil. *Recreation and Society in Africa, Asia and Latin America*, 3(2).

Security Council Report (2006) "Letter from the Secretary-General conveying a letter from Haiti confirming the adoption of the police reform plan and enclosing a copy of the plan."
Security Council Resolution 1608 (2005). (Security council report
<http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Haiti%20S2006726.pdf>)

Shellman, S. M., & Stewart, B. M. (2007). Political Persecution or Economic Deprivation? A Time-Series Analysis of Haitian Exodus, 1990—2004. *Conflict Management and Peace Science*, 24(2), 121-137.

UNITED NATIONS MILLENNIUM GOALS, 2000

UPP website, via http://www.upprj.com/index.php/as_upps

Youtube UPP promotievideo, 2014 via <https://www.youtube.com/watch?v=Q3i4IsHKkXM>

Literatuur Hoofdstuk 3

Abiko, A., de Azevedo Cardoso, L. R., Rinaldelli, R., & Haga, H. C. R. (2007). Basic costs of slum upgrading in Brazil. *Global Urban Development Magazine*, 3(1).

Arias, E. D., & Rodrigues, C. D. (2006). The myth of personal security: Criminal gangs, dispute resolution, and identity in Rio de Janeiro's favelas. *Latin American politics and society*, 48(4), 53-81.

Bredenoord, J., & van Lindert, P. (2014). Backing the self-builders. *Affordable Housing in the Urban Global South: Seeking Sustainable Solutions*, 55.

De Camargo Cavalheiro, D., & Abiko, A. (2015). Evaluating slum (favela) resettlements: the case of the Serra do Mar Project, Sao Paulo, Brazil. *Habitat International*, 49, 340-348.

Frisch, T. (2012). Glimpses of another world: The favela as a tourist attraction. *Tourism Geographies*, 14(2), 320-338.

Gilbert, A. (2007). The return of the slum: does language matter?. *International Journal of Urban and Regional Research*, 31(4), 697-713.

Handzic, K. (2010). Is legalized land tenure necessary in slum upgrading? Learning from Rio's land tenure policies in the Favela Bairro Program. *Habitat International*, 34(1), 11-17.

Novaes, A. R. (2014). Favelas and the divided city: mapping silences and calculations in Rio de Janeiro's journalistic cartography. *Social & Cultural Geography*, 15(2), 201-225.

O'Hare, G., & Barke, M. (2002). The favelas of Rio de Janeiro: A temporal and spatial analysis. *GeoJournal*, 56(3), 225-240.

Schwambach, K. F. (2012, July). Mega-events in Rio de Janeiro and their influence on the city planning. In *Proceedings of the 15th International Planning History Society Conference, São Paulo, Brazil* (pp. 15-18).

United Nations (2014). *Population Division*. Verkregen van esa.un: <https://esa.un.org/Unpd/Wup/>

Van de Water, M. (2018, 28 oktober). *Bolsonaro wil geweld met geweld bestrijden in favela's. 'Ze sturen het leger de heuvels op, maar we hebben nog steeds geen riolering of crèches'*.

Verkregen van

<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/bolsonaro-wil-geweld-met-geweld-bestrijden-in-favela-s-ze-sturen-het-leger-de-heuvels-op-maar-we-hebben-nog-steeds-geen-riolering-of-creches-~bde74468/>

Van Lindert, P. (2016). Rethinking urban development in Latin America: A review of changing paradigms and policies. *Habitat International*, 54, 253-264.

Literatuur Hoofdstuk 4

Bailey, P. E., Bruno, Z. V., Bezerra, M. F., Queiróz, I., Oliveira, C. M., & Chen-Mok, M. (2001). Adolescent pregnancy 1 year later: the effects of abortion vs. motherhood in Northeast Brazil. *Journal of Adolescent Health, 29*(3), 223-232.

Barbon, J. (2017, March 01). In Brazil, one in every five babies has an adolescent mother. *Folha de S. Paulo*. Retrieved from: <https://www1.folha.uol.com.br/internacional/en/scienceandhealth/2017/03/1862722-in-brazil-one-in-every-five-babies-is-born-to-an-adolescent.shtml>

Barker, G., & Loewenstein, I. (1997). Where the boys are: Attitudes related to masculinity, fatherhood, and violence toward women among low-income adolescent and young adult males in Rio de Janeiro, Brazil. *Youth & Society, 29*(2), 166-196.

Bhandari, S. D., & Joshi, S. (2017). Perception and perceived experiences about prevention and consequences of teenage pregnancy and childbirth among teenage mothers: A qualitative study. *Journal of Advanced Academic Research, 3*, 164-172.

Bronfenbrenner, U. (1977). Toward an experimental ecology of human development. *American psychologist, 32*, 513.

Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Harvard university press.

Bronfenbrenner, U., & Morris, P. A. (1998). *The ecology of developmental processes*.

Barnett, J. K., Papini, D. R., & Gbur, E. (1991). Familial correlates of sexually active pregnant and nonpregnant adolescents. *Adolescence, 26*(102), 457.

da Conceição Chagas de Almeida, M., & Aquino, E. M. (2009). The role of education level in the intergenerational pattern of adolescent pregnancy in Brazil. *International perspectives on sexual and reproductive health, 139-146*.

da Conceição Chagas de Almeida, M., & Aquino, E. M. (2011). Adolescent pregnancy and completion of basic education: a study of young people in three state capital cities in Brazil. *Cadernos de saude publica*, 27(12), 2386-2400.

da Conceição Chagas de Almeida, Aquino E.M.L., Barros A.P. (2006) School trajectory and teenage pregnancy in three Brazilian state capitals. *Cad Saúde Pública*, 22, 1397- 409.

Dimenstein, M., De Vilhena, J., & Zamora, M. H. (2004). Da vida dos jovens nas favelas cariocas. Drogas, violencia e confinamento. Universidade Federal Fluminense. 1-17

Diniz, E., Volling, B. L., & Koller, S. H. (2014). Social support moderates association between depression and maternal–fetal attachment among pregnant Brazilian adolescents. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 32, 400-411.

Faler, C. S., Câmara, S. G., Aerts, D. R. G. D. C., Alves, G. G., & Béria, J. U. (2013). Family psychosocial characteristics, tobacco, alcohol, and other drug use, and teenage pregnancy. *Cadernos de saude publica*, 29, 1654-1663.

Farber, N. B. (1991). The process of pregnancy resolution among adolescent mothers. *Adolescence*, 697

Forte, J. (March 21, 2017). Forty percent of children under 14 live in poverty in Brazil. The Rio Times. Retrieved November 2, 2018 from: <https://riotimesonline.com/brazil-news/rio-politics/forty-percent-of-children-under-14-live-in-poverty-in-brazil/>

Gilmore, D. D. (1990). *Manhood in the making: Cultural concepts of masculinity*. Yale University Press.

Goodman, A., Fleitlich-Bilyk, B., Patel, V., & Goodman, R. (2007). Child, family, school and community risk factors for poor mental health in Brazilian schoolchildren. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 46(4), 448-456.

Heilborn, M. L., & Cabral, C. S. (2011). A new look at teenage pregnancy in Brazil. *ISRN obstetrics and gynecology*, 2011.

Hoga, L. A. K., Borges, A. L. V., & Chavez Alvarez, R. E. (2009). Teen pregnancy: values and reactions of family members. *Acta Paulista de Enfermagem*, 22(6), 779-785.

Iyer, S., & Monteiro, M. F. G. (2004). The risk of child and adolescent mortality among vulnerable populations in rio de janeiro, brazil. *Journal of Biosocial Science*, 36(5), 523-546. doi:10.1017/S0021932003006436

Lanzi, R. G., Bert, S. C., Jacobs, B. K., & Centers for the Prevention of Child Neglect. (2009). Depression among a sample of first-time adolescent and adult mothers. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing*, 22, 194-202.

Muxica, L. S. M. (2011). La favela como espacio de exclusión social en la ciudad de Rio de Janeiro. *Eure*, 37, 110, 117-132

Nolasco, S. (1995, November). *Cultura brasileira, patriarcado e genero [Brazilian culture, patriarchy and gender]*. Paper presented at the Latin American Colloquium on Men, Sexuality and Reproduction, Zacatecas, Mexico.

Paranjothy, S., Broughton, H., Adappa, R., & Fone, D. (2009). Teenage pregnancy: who suffers?. *Archives of disease in childhood*, 94, 239-245.

Pulerwitz, J., & Barker, G. (2008). Measuring attitudes toward gender norms among young men in Brazil: development and psychometric evaluation of the GEM scale. *Men and Masculinities*, 10(3), 322-338.

Reichenheim, M. E., & Harpham, T. (1991). Maternal mental health in a squatter settlement in Rio de Janeiro. *The British Journal of Psychiatry*, 159(5), 683-690.

Szwarcwald, C. L., de Andrade, C. L. T., & Bastos, F. I. (2002). Income inequality, residential poverty clustering and infant mortality: a study in Rio de Janeiro, Brazil. *Social science & medicine*, 55(12), 2083-2092.

Thompson, S. J., Bender, K. A., Lewis, C. M., & Watkins, R. (2008). Runaway and pregnant: Risk factors associated with pregnancy in a national sample of runaway/homeless female adolescents. *Journal of Adolescent Health, 43*(2), 125-132.

World Health Organisation (2001). World health report 2001 statistical index. Retrieved from: <https://www.who.int/whr/2001/annex/en/>

World Health Organisation (2008). World health statistics 2008. Retrieved from: <https://www.who.int/whosis/whostat/2008/en/>

World Health Organisation (2008). World health statistics 2008. Retrieved from: <https://www.who.int/whosis/whostat/2009/en/>

Woodward, L., Fergusson, D. M., & Horwood, L. J. (2001). Risk factors and life processes associated with teenage pregnancy: Results of a prospective study from birth to 20 years. *Journal of Marriage and Family, 63*(4), 1170-1184.

Literatuur Hoofdstuk 5

- Butala, N. M., VanRooyen, M. J., & Patel, R. B. (2010). Improved health outcomes in urban slums through infrastructure upgrading. *Social Science and Medicine*, 71(5), 935–940. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2010.05.037>
- Ezeh, A., Oyeboode, O., Satterthwaite, D., Chen, Y. F., Ndugwa, R., Sartori, J., ... Lilford, R. J. (2017). The history, geography, and sociology of slums and the health problems of people who live in slums. *The Lancet*, 389(10068), 547–558. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)31650-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)31650-6)
- Fewtrell, L., Kaufmann, R. B., Kay, D., Enanoria, W., Haller, L., & Colford, J. M. (2005). Water, sanitation, and hygiene interventions to reduce diarrhoea in less developed countries: A systematic review and meta-analysis. *Lancet Infectious Diseases*, 5(1), 42–52. [https://doi.org/10.1016/S1473-3099\(04\)01253-8](https://doi.org/10.1016/S1473-3099(04)01253-8)
- Garenne, M. (2010). Urbanisation and child health in resource poor settings with special reference to under-five mortality in Africa. *Archives of Disease in Childhood*, 95(6), 464–468. <https://doi.org/10.1136/adc.2009.172585>
- Hookey, J. V. (1991). *Leptospira and leptospirosis*. *Journal of Biological Education* (Vol. 25). <https://doi.org/10.1080/00219266.1991.9655201>
- Hunter, P. R., MacDonald, A. M., & Carter, R. C. (2010). Water Supply and Health. *PLoS Medicine*, 7(11), e1000361. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1000361>
- Lilford, R. J., Oyeboode, O., Satterthwaite, D., Melendez-Torres, G. J., Chen, Y. F., Mberu, B., ... Ezeh, A. (2017). Improving the health and welfare of people who live in slums. *The Lancet*, 389(10068), 559–570. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)31848-7](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)31848-7)
- Mahabir, R., Crooks, A., Croitoru, A., & Agouris, P. (2016). The study of slums as social and physical constructs: Challenges and emerging research opportunities. *Regional Studies, Regional Science*, 3(1), 399–419. <https://doi.org/10.1080/21681376.2016.1229130>
- O’Ryan G, M., Ashkenazi-Hoffnung, L., O’Ryan-Soriano, M. A., & Ashkenazi, S. (2014). Management of acute infectious diarrhea for children living in resource-limited settings. *Expert Review of Anti-Infective Therapy*, 12(5), 621–632. <https://doi.org/10.1586/14787210.2014.901168>
- Prüss-Üstün, A., & Corvalán, C. (2006). Preventing Disease Through Healthy Environments: Towards an estimate of the environmental burden of disease. *World Health*, 12(2), 1–106. <https://doi.org/10.1590/S1413-41522007000200001>
- Riley, L. W., Ko, A. I., Unger, A., & Reis, M. G. (2007). Slum health: Diseases of

- neglected populations. *BMC International Health and Human Rights*, 7, 1–6. <https://doi.org/10.1186/1472-698X-7-2>
- Szwarcwald, C. L., Bastos, F. I., Barcellos, C., De Fátima Pina, M., & Esteves, M. A. P. (2000). Health conditions and residential concentration of poverty: A study in Rio de Janeiro, Brazil. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 54(7), 530–536. <https://doi.org/10.1136/jech.54.7.530>
- UN-Habitat. (2016). Urbanization and Development: Emerging Futures, a World Cities Report (WCR) 2016 published by UN Habitat.
- UN-Habitat. (2010). *State of the world's cities 2010/2011-cities for all: bridging the urban divide*. *Cities*. <https://doi.org/10.1093/ije/dyv048>
- Unger, A., & Riley, L. W. (2007). Slum health: From understanding to action. *PLoS Medicine*, 4(10), 1561–1566. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.0040295>

Literatuur Hoofdstuk 6

Bronfenbrenner, U. (1977). Toward an experimental ecology of human development. *American psychologist*, 32, 513.

Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Harvard university press.

Bronfenbrenner, U., & Morris, P. A. (1998). *The ecology of developmental processes*.

Repko, A. F. & Szostak, R. (2017). *Interdisciplinary research: Process and theory*, 3rd ed. Los Angeles: Sage.